

"דבר הפועלת": קווים לדמותו של עיתון פועלות

ערן אלדר

כניסתן של נשים אל המרחב הציבורי מראשית העלייה השנייה ועד הקמת המדינה הייתה הדרגתית ולוותה במאבק בלתי מתפשר בכמה חזיתות, שבחלקן זכו הנשים לניצחונות שביססו את מעמדן בחברה היהודית המתחדשת. המעבר מהיישוב הישן ליישוב החדש התרחש במקביל לתהליכים פמיניסטיים בעולם המערבי שבהם נאבקו נשים על מקומן ועל מעמדן החברתי. השפעת התהליכים הללו חללה גם לחברה היהודית המתהווה בארץ ישראל. גופים שונים שקמו כבר בראשית תקופת השלטון הבריטי, דוגמת "התאחדות נשים לשיווי זכויות בארץ ישראל" (1919), "הסתדרות נשים עבריות" (1920) ו"מועצת הפועלות" (1921), יצרו מציאות חדשה, שאפשרה את יציאתן ההדרגתית של נשים מהמרחב הפרטי והכרה בהן בזכויותיהן במרחב הציבורי בחברה שהלכה והתגבשה בתהליך בניית האומה. בין היתר עלו דרישות להשגת עצמאות אזרחית לנשים, להשתלבות בשוק העבודה ובמקצועות שאינם נחשבים "עיסוקים נשיים" כגופי שמירה וביטחון, וניכרה חתירה לעצמאות כלכלית של נשים, להשגת זכויות חוקיות וליצירת תשתית לחיים בטוחים ומוגנים. אחת הדרכים להעברת מסרים בנושא קידום מעמד נשים והשגת שוויון זכויות ומקום במרחב הציבורי המתהווה הייתה הכתיבה העיתונאית. עיתונות אידיאולוגית-מפלגתית החלה מתגבשת בארץ ישראל בראשית שנות העלייה השנייה, בצאתו לאור של ביטאון **הפועל הצעיר** בשנת 1907. בשנת 1925 החל לצאת לאור גם העיתון **דבר**, ביטאון הסתדרות העובדים הכללית, בעריכתו של ברל כצנלסון. עיתון זה היה ליזמון הנפוץ ביישוב ולמעשה שימש כשופרה של הנהגת היישוב. רק לעיתים רחוקות דיווח העיתון על ענייני נשים והכותבים בדבר היו בעיקר גברים. שאלת מעמד הנשים בחברה היהודית עלתה פעמים מספר בישיבות מרכז מפא"י. במושב הראשון של מועצת מפא"י במאי 1930 קבע חיים שורר, מזכיר המפלגה ולימים עורך **דבר**, כי "בשאלת הפועלת מקומה בעבודה ובצבור, צרכי הפעולה התרבותית והסוציאלית בקשר עם האשה העובדת – בכל אלה טיפלנו באריכות, ואולם כנראה אין לחדש בזה הרבה [...] נראה לנו שבתוכנו חדלו לראות בבהירות הראויה את החשיבות והרצינות שיש לשאלת מעמדה של החברה והאשה העובדת בתוך חברתנו המתהווה".¹

מוסף "דבר הפועלת" שהחל לראות אור בעיתון **דבר** בשנת 1934 היה נדבך במהפכה הפמיניסטית הארץ-ישראלית וביקש למחות על הדרת הפועלות ואפלייתן, למקם את הפועלת ואת תרומתה לבניין האומה במרכז החברה היהודית הארץ-ישראלית, לדווח

על חיי נשים במקומות אחרים בעולם המערבי ובארצות המזרח התיכון. במאמר זה נבדק "דבר הפועלת" בשנות פרסומו הראשונות, בתקופת העלייה החמישית. בהוצאתו לאור, כשהוא מתבסס על עריכה וכתובה של נשים אידיאולוגיות, הייתה ב"דבר הפועלת" התרסה כנגד תפיסות מסורתיות ופטריאכליות שהחלו נשחקות בתקופה זו, גם בעקבות פועלן הנמרץ של תנועות נשים וגם הודות להעלאת המודעות לנושא באמצעי התקשורת ובראשם המוסף "דבר הפועלת". ספק גדול אם "דבר הפועלת" היה נגיש לכלל הנשים בחברה היהודית בארץ ישראל, בעיקר בשל אי ידיעת השפה העברית של העולות או הנשים שלא זכו להשכלה ולא ידעו קרוא וכתוב. אולם "דבר פועלת" היה רב השפעה ולו בשל העובדה שהיה חלוץ בתחומו ושימש כבמה פומבית להבעת רעיונות מתקדמים.

רקע היסטורי

עיתונות נשים התפתחה והתגבשה בבריטניה ובארצות הברית במהלך המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה. פעילות פמיניסטיות טענו נגד עיתונים אלה שתוכניהם והפרסומות הרבות המופיעות בהם הציגו תפיסה סטריאוטיפית צרה ומשפילה של נשים ולמעשה היו מנגנון אידיאולוגי שניתב נשים לעולם הביתי כחלק ממנגנון של שליטה ודיכוי פטריאכליים.² במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה החלו העיתונים היומיים הגדולים בארצות הברית, שפנו בעיקר לגברים, לפרסם מדורים קבועים בעמודי העיתון הפנימיים, שפנו אל ציבור הקוראות. מדורים אלה כללו בעיקר מידע בנושא אופנה ולבוש, עבודות הבית ובישול, אולם התעלמו מצורכי הנשים ומדיון מעמיק בבעיות השעה הנוגעות לנשים ולמעמדן בחברה. התכנים בעיתונות הנשים תאמו את התפיסה המסורתית, הפטריאכלית, שמקומה של האישה במרחב הפרטי. לקראת סוף המאה התשע-עשרה נוספו לעמודי הנשים בעיתונות היומית כתבות שבהן סוקרה פעילותן של נשים בולטות בעשייה הציבורית ופרסומות המיועדות לנשים. אז החלו מתפרסמים גם מאמרים שעסקו בזכויות הנשים, בהרחבת ההשכלה וההתמחות המקצועית של הנשים ובעידודן לעבוד מחוץ לבית. מאמרים אלה ביקשו להגדיר את מקומה של האישה במרחב הציבורי שממנו הודרה על פי התפיסה המסורתית, הפטריאכלית. גם המפרסמים וגם עורכי העיתונים הכירו בכוח הקנייה של הנשים לצורכי הבית. בחלק גדול מן המקרים היה המוסף לנשים לעיתון עצמאי שנרכש בנפרד מהעיתון ונוהל במערכת עיתונאית נפרדת שמנתה בעיקר נשים. אולם רוב העיתונים האלה המשיכו להיות קשורים מנהלית לעיתון המוצא ונוהלו בידי גברים. מאוחר יותר, לקראת אמצע המאה העשרים, חלה בעיתונות הנשים חלוקה להתמחויות והחלו לצאת לאור כתבי עת נושאים שייחדו את תוכנם להיבטים שונים מעולם התוכן שיוחסו לנשים: עיצוב פנים, גינון, תפירה, סריגה, בישול ועוד. כתבי העת הותאמו גם לגילאים ספציפיים או לאוכלוסיות אתניות שונות. עיתוני נשים שביקשו לקדם את מעמד האישה בחברה ולדון בבעיותיה החלו לראות אור בארצות הברית במקביל לייסודן של תנועות הנשים הפמיניסטיות הראשונות

בתחילת המאה העשרים. בעיתונים אלה נידונו זכויותיה הפוליטיות של האישה לבחור ולהיבחר, זכותן של נשים להשכלה גבוהה והאפשרויות לתעסוקה במקצועות שנחשבו גבריים ושמהם הודרו נשים באופן מסורתי. אלא שהם היו דלי תפוצה ולא רווחיים וחלקם נסגרו לאחר פרק זמן קצר. במחצית הראשונה של המאה העשרים התפרסמו גם עלונים של הסתדרויות נשים ציוניות באירופה ובארצות הברית, כמו ויצ"ו והדסה, אולם היו אלה דפי מידע ולא נחשבו לעיתונות מקצועית. עיתוני נשים שהופיעו ברוסיה, למשל “האיכרה” או “הפועלת”, כללו דיווחים עיתונאיים בנושאים הקשורים לנשים לצד קידום והעצמת נשים. בעיתונים אלה הובלטו נשים מצליחות והושם דגש על פעילות נשים בזירות שמהן הודרו באופן מסורתי שנים רבות, למשל בשדה הקרב. הם גם הבליטו את הנשים בשדה התרבות והאומנות והיו חלוצים בכך. לאחר מלחמת העולם הראשונה שאפו נשים יהודיות במזרח אירופה להשיג שוויון חברתי, כלכלי ופוליטי. חקר עיתונות היישוב מתקופה זו מצביע על כך שבקרב נשים יהודיות גברה המודעות לפעילותה של התנועה הפמיניסטית באירופה כולה.³ השפעה זו חלחלה גם לחברה היהודית בארץ ישראל. העיתונות העברית האירופית (המגיד, 1856) הייתה עיתונות של גברים בלבד מראשיתה. גברים כתבו בה וראו לנגד עיניהם בעיקר קוראים גברים. נשים נעדרו ממנה כמשתתפות וכקוראות.⁴ גם העיתונות העברית בארץ ישראל התאפיינה בהיעדר קול נשי. תהליך התפתחותה של עיתונות הנשים בעברית בארץ ישראל דמה לתהליך האמריקני. הזיקה בין המגדר לשאיפות הלאומיות העסיקה את ארגוני הנשים והפועלות בארץ ישראל, ומשם נבע המתח הקבוע בין הרצון לקדם את מעמדן של נשים, כפי שאירע גם במקומות אחרים בעולם המערבי בתקופה זו, ובין השאיפה להקמת בית לאומי להגשמת מטרותיה של הציונות.

בשנת 1918 פרסמה בפולין פועה רקובסקי, מחנכת ופעילה ציונית ופעילה למען נשים, מנשר בשם “האשה היהודיה” ששילב פמיניזם וציונות. “אין זה אפשרי שדווקא אנחנו היהודים, שנשאנו ראשונה את עקרונות הדמוקרטיה, נפגר בתחום זה אחר כל העמים בני התרבות ונחסום בפני האשה היהודיה את הדרך לשוויון זכויות”, טענה רקובסקי.⁵ עיתוני נשים שהחלו לצאת לאור בתקופה זו, גם אם לתקופה קצרה, בהם פרויען-שטים (קול אישה) בעריכת רקובסקי ואחרות ודי פרוי (האשה) הדגישו את חשיבות השחרור העצמי של האישה והיו למעשה לנושאי הבשורה הפמיניסטית לנשים יהודיות במזרח אירופה. בעיתון די פרוי נקבע במאמר הפתיחה כי “לאחרונה נטלו על עצמן נשים יהודיות לייסד ארגונים משל עצמן ועל כן הן זקוקות לעיתון משלהן”.⁶ לימים זכתה רקובסקי שפועלה והצלחותיה יונצחו בעמודי המוסף “דבר הפועלת”. נכתב עליה כי “בהיותה אדם מבוגר ועומד בראשות עצמה, נלחמה פ.ר. [פועה רקובסקי] עם עמדתה העלובה של האשה בציונות”. הוזכר גם עיתון הנשים שהוציאה לאור.⁷

העיתונות בעברית בתקופת המנדט כמעט ולא עסקה בבעיות הפועלות או נשים בכלל וגם ההוצאות לאור לא מיהרו לפרסם ספרים פרי עטן של מחברות. הקול הנשי

הוצנע. בתחילת שנות העשרים, עם ייסוד תנועת הפועלות, הורגש חסרונן של ביטאון שיציג את עמדתן של הפועלות, ידון בבעיותיהן וייתן במה להצלחותיהן. רחל כצנלסון, ממייסדות מועצת הפועלות ולימים רעייתו של הנשיא זלמן שז"ר, טענה בוועידת הפועלות השלישית שנערכה בשנת 1926 כי מורגש צורך בהוצאתו לאור של ביטאון פועלות. היא קבעה כי איכות כתיבת הנשים אינה נופלת מזו של הגברים שכן חלקן מנוסות בכך וצברו ניסיון, וכי המבע הנשי חייב למצוא את מקומו בשדה העיתונות. היא גם קבעה כי עיתון כזה יקרב את הנשים ויפצה על היעדר פעילות תנועתית קבועה וסדורה. עוד הוסיפה כי עיתונות נשים והבעת עמדות הנוגעות לענייני נשים תסייע לכותבות עצמן שהנושאים והבעיות בוערים בקרבן ו"תפיג את בדידותן". כצנלסון ראתה חשיבות רבה בקירוב הפועלות לערכי התרבות העברית ובראשם לימוד השפה העברית וההתבטאות בכתב ובעל פה. בעיניה היה זה אחד מתפקידי העיתון שבו ראתה את שופרן של הפועלות הארץ-ישראליות, אמצעי תקשורת שדרכו תקבלנה החברות מידע על הנעשה במוסדות התנועה ובארגוני נשים בעולם. מבחינתה היה העיתון אמור להשלים פעילות בלתי מספקת במסגרות החינוכיות לפועלות ואף לעודדה.⁸

רחל כצנלסון שור. צילום משה פרידן, באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

האשה היה כתב העת הראשון לנשים שראה אור בשנים 1926–1928 ביוזמת הארגונים “הסתדרות נשים עבריות” ו”הדסה”. העיתון היה עצמאי, כלומר לא נלווה כמוסף לעיתון אחר. קהל היעד שלו היה בעיקר נשים בנות המעמד הבינוני שהיו עירוניות, כלומר נשים מהחוגים האזרחיים הבורגניים שהחזיקו בתפיסה הקפיטליסטית. הוא תואר כ”מפעל משותף של נשי אמריקה ונשי א”י” וככזה שאמור להאיר “את חיי האשה בארצנו, את עבודתה והשפעותיה בלי הבדל מפלגה, קבוצה וזרם”.⁹ חנה טהון ערכה את העיתון, שכלל בעיקר תכנים הקשורים לתפקידיה המסורתיים של האישה במרחב הביתי. במאמר במלאת חצי שנה להדפסתו לראשונה נכתב כי “ירחון האשה שואפת ליצירת טפוס חדש של האשה הארץ ישראלית אשר אינה רואה את ביתה ואת חוג פעולתה כתכלית בפני עצמה אלא כחלק מן הבניין הצבורי והלאומי בכלל”.¹⁰

בשנות השלושים החלו להופיע בעיתונות העברית מדורי נשים. נורית גוברין סברה כי הופעתן של נשים בעיתונות העברית מראשיתה התאפיינה בדרך קשה, איטית, ארוכה ומהוססת.¹¹ “האשה והילד”, מדור הנשים השבועי הראשון, התפרסם בעיתון דואר היום ב-14 באוקטובר 1935. בין הנושאים שנכללו בו היו: מעמדן של נשות יפן (“האשה היאפאנית שקועה עדיין בעבדות”), עצות להכנת ארוחת בוקר בריאה עבור ילדים הממהרים לבית הספר, חדשות מעולם הנשים ושלושה מתכונים להכנת עוגות תפוחים, דובדבנים ולימונים.¹² במרכז העמוד ביטא המדור עמדה פמיניסטית ברורה תחת הכותרת “נשים תופסות מקצועות גבריים”, כשהוצגו בתמונות נשים שהתגייסו לצבא בקובה ולכוחות המשטרה בוורשה, פולין. בתחתית העמוד נרפס מדור אופנה שעסק במופעו הראשון בהתאמת כובע לאופנת הסתיו לנשים.¹³ בשבוע שלאחר מכן כלל המדור מאמר על מעמדן של הנשים בשווייץ; מאמר על התמודדות ילדי בית ספר עם הקשיים בשיעורי הספורט; עצות ודרכים לניקוי כלי מתכת ואלומיניום וכן סכינים חלודות, ובתמונה במרכז העמוד הוצגו דמויות נשים חזקות: פראנסיס פארקינס, שרת העבודה בממשל הנשיא רוזוולט בארצות הברית וויולה אילמה עלי ווסוף התורכיה שערכה בארצות הברית ירחון לנוער. פינת האופנה בתחתית העמוד עסקה ב”מלבושי העונה החדשה” ובשמלות ערב המתאימות לימות הסתיו.¹⁴ גם בעיתונים אחרים החלו מופיעים מדורי נשים. מדור לנשים החל להופיע בעיתון הארץ בשנת 1939. המדור נקרא “בשביל עקרת הבית” ותכניו היו מצומצמים. בשנת 1945 שינה המדור את שמו ונקרא “לאשה ולבית” ואז גם התפרש על פני עמוד שלם בדומה למדור בדואר היום. מאוחר יותר הפך המדור גם למוסף נשים שצורף לעיתון. בשלבים מאוחרים יותר החלו מוספי הנשים להתנתק מהעיתון בו הופיעו וזכו לחיים משלהם. השבועון לאשה, למשל, החל את דרכו בתחילת שנת 1947 כמוסף של ידיעות אחרונות שנקרא “ידיעות אחרונות לאשה”, אולם כבר באותה שנה הפך לשבועון עצמאי. כך גם הדור-שבועון את שהחל לראות אור בהוצאת העיתון מעריב החל משנת 1967. מראשית שנות השבעים החלה התמחות בעיתונות הנשים כשכתבי עת בנושאים ממוקדים כמו תפירה, בישול ומלאכת

יד החלו לראות אור. סוגת עיתוני הנשים מאפשרת יותר מכל סוגה אחרת של התרבות הפופולרית לעמוד על הבנייתן של תפיסות הנשיות באותה עת.¹⁵ אולם רבים מעיתוני הנשים נוהלו בידי גברים. בכנס עיתונאיות שנערך בלונדון, שוויץ, בשנת 1970, נמסרו תוצאות סקר שעל פיו עיתוני נשים שנוהלו בידי נשים הצביעו על מגמה לקידום מעמד האישה בחברה הכללית, ואילו עיתוני נשים שבראשם עמדו גברים נטו לפרסם בעיקר בנושאים שהיו מותאמים מסורתית לציבור הנשים, בעיקר בענייני הבית והמשפחה.¹⁶

הופעתו של "דבר הפועלת": "ראי נאמן לחיי הדור"

לקראת סוף שנת 1931 הפסיקו להופיע המהדורות האנגלית והגרמנית של עיתון תנועת הפועלים דבר, ונדמה היה שה"אימפריה" נמצאת בירידה.¹⁷ מרדכי נאור טען כי באותו זמן החל זינוק מחודש שלה שהניב עד שנת 1934 שלושה פרסומים חדשים: המוסף לילדים שהקדים את דבר לילדים, ושני פרסומים לקהלים ספציפיים של תנועת הפועלים: המשק השיתופי בנושאי קואופרציה, כלכלה וחברה ו"דבר הפועלת", עיתון נשים בחסות דבר. דוד בן-גוריון ביטא את עמדתה של מפא"י כלפי ציבור הפועלות: "לפעמים נשמעת נימה של תרעומת נגדנו, צבור הפועלים-הגברים, כאילו איננו נאמנים על שמירת שיויון החברה. מראשית חיינו בארץ לא הרגשנו שום הבדל בין החבר והחברה, בעבודה, בהגנה, בחיי החברה והתרבות. היינו שווים בכל".¹⁸ בהזדמנות אחרת אמר: "האשה אינה רק אשה – היא גם אישיות. בדיוק כמו הגבר. ולאישיות זו מגיעות כל הזכויות וכל החובות שמגיעות לאישיות של הגבר [...] מעבר לאמהות, האשה דינה כדין אדם".¹⁹ על הצורך בביטאון נשים דנו בשיבות מרכז מפא"י בשנת היווסדה של המפלגה ב-1930. בשיבות מרכז מפא"י נטען כי כדי לחזק את הקשר בין המפלגה לחברות הפועלות, יש להוציא לאור עיתון חודשי ובו מאמרים הנוגעים לחיי הפועלות וצורכיהן, ענייני חינוך וגידול הילדים ועוד.²⁰ הגיליון הראשון של "דבר הפועלת" ראה אור ב-11 במאס 1934 כמוסף חודשי לעיתון דבר והאחריות לתכניו הוטלה על מועצת הפועלות של ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל שנוסדה בשנת 1921. מועצת הפועלות הוקמה בעקבות הכרתם של ראשי תנועת הפועלים בבעיותיהן של הנשים הפועלות בארץ ישראל. מטרותיה של המועצה לא הוגדרו מראש והתפתחו במהלך השנים בהתאם לצרכים המשתנים. עם זאת עסקה מועצת הפועלות בקידום מעמד הנשים, בבעיותיה של האישה העובדת, בקליטת נשים עולות, בהקמת מסגרות עבודה והכשרה לנשים ובפעילות חינוכית וחברתית בקרב נשים, ילדים ונוער. בראש מועצת הפועלות עמדה מזכירה כללית. בתפקיד זה כיהנו עדה פישמן מראשית ימי המועצה ועד שנת 1930, ואחרי בבה אידלסון עד שנת 1974. "דבר הפועלת" שהיה ביטאונה של מועצת הפועלות יצא לאור משנת 1934, כאמור, עד שנת 1976. בשנת הקמתו של העיתון, 1934, הוקם גם "ארגון אמהות עובדות", ארגון ארצי שפעל בתיאום עם מועצת הפועלות ותפקידיו כללו גם טיפול בילדים ונוער באמצעות מוסדות שונים כמו מעונות

יום, בתי תינוקות ומועדוניות, ארגון קורסים והכשרה מקצועית לנשים בתחומי משק הבית, תפירה ומלאכת יד וכן פעילות תרבות והשכלה כללית לנשים. "מועצת הפועלות" ו"ארגון אמהות עובדות" התמזגו לארגון "נעמת" בשנת 1970.

כותרת עיתון דבר הפועלת

"דבר הפועלת" נולד מהצורך בביטאון לציבור הנשים הפועלות. העיתון דבר שימש את תנועת העבודה לקידום חזונה הסוציאליסטי והלאומי והיה העיתון הנפוץ ביותר ביישוב היהודי בארץ ישראל במיוחד בקרב אנשי ההתיישבות העובדת. בענייני נשים ובעיותיהן ובחשיפת פועלן של נשים במרחב הציבורי בתחומי החיים השונים מעט לעסוק. מטרתו של המוסף "דבר הפועלת" הייתה ברורה מימיו הראשונים: שיקוף חייהן של הפועלות בבתי החרושת ובמקצועות השונים במאמרים, בצילומים ובראיונות, ומאבק לקידום מעמדה של הפועלת באמצעות מאמרים שבהם הובעו תביעות לשינוי המצב. למוסף היו גם מטרות דידקטיות, תפקיד תרבותי שבא לידי ביטוי בשני אופנים: הקניית השפה העברית לעולות החדשות וכן טיפוח ועידוד הקריאה בספרות העברית ובאומנות הארץ-ישראלית. המוסף היה מחויב לתפקידו התנועתי-מפלגתי, אולם מטרתו הייתה קידום מגדרי ושיפור מעמד הפועלות היהודיות בארץ ישראל. עלות הפקתו של "דבר הפועלת" היה כ-350 לא"י בשנה, ודבר מימן עשרים אחוז מן הסכום. המוסף, כאמור, צורף לדבר וכך זכה לתפוצה רבה ולמספר קוראים גדול. בשנת 1934, שנת הייסוד של "דבר הפועלת", נמכר דבר בכ-11,313 גיליונות ובשנת 1935 עלו המכירות ועמדו על 13,882 לאורך כל השנה.²¹ קהל קוראי העיתון מנה בעיקר את אנשי מחנה העבודה, פעילי הסתדרות עירוניים, עסקניות ומקורבות לתנועת העבודה וכן חברים וחברות מההתיישבות העובדת.

עם הכותבות ב"דבר הפועלת" נמנו מניה שוחט,²² רבקה אהרונסון, ברכה חבס, דבורה דיין ואחרות. חברות המערכת נבחרו בידי העורכת רחל כצנלסון על סמך היכרות אישית. דבורה דיין ממושב נהלל, רבקה גורפיין מקיבוץ עין שמר וליליה בסביץ מקיבוץ עין חרוד שימשו חברות מערכת שנים רבות. שלושתן היו בעלות כישורי כתיבה יוצאי דופן, השתייכו להתיישבות העובדת והיו בעלות מודעות פוליטית ומגדרית. דבורה דיין, אמו של משה דיין, הייתה מקורבת אל כצנלסון באופן אישי ותעיד ההתכתבות הרבה והאישית ביניהן הנמצאת בארכיון גנזים. את עבודתן העיתונאית עשו חברות המערכת

מחוץ לשעות העבודה הרגילות ובהתנדבות. היחידה שזכתה לשכר בהיקף של חצי משרה הייתה רחל כצנלסון, שמונתה לתפקיד מטעם מועצת הפועלות. בסביץ, שערכה את העיתון לאחר קום המדינה, טענה בשנת 1960, כי העיתון "אינו ירחון ספרותי יפה במובן המקובל. זהו ראי נאמן לחיי הדור. זהו מכשיר חינוכי. זהו דגל של מחנה לוחם".²³ בסביץ טענה שיש צורך להוציא חוברת בשפה קלה ובנוסח מתאים "המיועדת לעולות החדשות".²⁴ אולם היו גם מתנגדות. עדה פישמן, מהמייסדות והמובילות של תנועת הפועלות, לימים חברת הכנסת הראשונה והשנייה ומיוזמות החוק לשוויון זכויות האישה בראשית שנות החמישים, טענה: "אינני חסידה של הופעת עיתון מיוחד לפועלות, כי עיתונות הפועלות תמיד משעממת. יש לנו עיתון 'דבר' ואם ימסרו לו דברים של טעם, הוא ידפיס אותם תמיד". היא גם ציינה כי "חשוב היה להוציא ביולטין בשפות אחרות", ביודעה כי אחוז ניכר מהעולות אינו יודע כלל קרוא וכתוב בשפה העברית. בעניין זה אמרה רחל כצנלסון העורכת כי "חמורה מאוד שאלת השפה" וכי העיתון אינו נגיש לנשים רבות שאינן יודעות את השפה העברית. היא טענה כי זהו "גורל" העיתון "אשר רק מיעוט יכול לקרוא בו".²⁵ כצנלסון ערכה את העיתון מיומו הראשון עד שנת 1960, אז פרשה מעריכה אקטיבית של העיתון והוחלפה ברבקה כצנלסון ולצידה שולמית אור כסגניתה, שהייתה העורכת הראשית של העיתון מראשית שנת 1971. אור, ילידת דנציג שבפולין, בוגרת סמינר לווניסקי ומורה בהכשרתה, עבדה במזכירות מועצת הפועלות ועסקה בעריכת חוברות וחומרי הסברה. היא החלה בעבודתה במערכת "דבר הפועלת" בשנת 1958. ביולי 1974 עבר התפקיד לידי צביה כהן, שקודם לכן שימשה כעורכת המדור "לאשה ולבית" בעיתון למרחב. אחרי עזיבתה של רחל כצנלסון את מערכת העיתון טענה רבקה כצנלסון מחליפתה כי היחס לו זוכה "דבר הפועלת" מעיתון האם דבר הוא "יחס של זלזול טוטלי". היא התלוננה על התעלמות מהעיתון "במודעות דבר על הוצאותיו, ירחוניו ושבוועוניו", וטענה כי העיתון "פשוט אינו קיים לגביהם ובמינהלת דבר אין מי שיעיר על כך ויתקן את זה".²⁶

רחל כצנלסון הייתה בת למשפחה יהודית אמידה מהעיר בוכרויסק ולימים אחת המנהיגות הבולטות בתנועת הפועלות. כשתיארה את מסלול הצטרפותה אל התנועה הציונית הסוציאליסטית סיפרה כי "אחרי מהפכת 1905 והפרעות ביהודים על כל השפעתן, הרגשתי צורך להצטרף לארגון, לתנועה. היה ברור שזאת צריכה להיות תנועה בעלת אופי לאומי ברור [...] הייתי בת תקופה שבה היתה האמונה בסוציאליזם וצדקתו, במוסור [...] אם כן התנועה אליה צריכה הייתי באופן טבעי להצטרף צריכה היתה להיות לאומית-סוציאליסטית".²⁷ דבורה ברנשטיין סברה שהגורמים שהניעו את כצנלסון להצטרף לתנועה הציונית-סוציאליסטית היו נעוצים בחיפוש פתרון לבעיה הלאומית והמעמדית וכי היא לא העלתה בדבריה את בעיותיהן המיוחדות של נשים ביישוב היהודי, לא הצביעה על מעמדן הנחות כאחד הגורמים להצטרפותה לתנועה הציונית-סוציאליסטית או כמניע לפעולתה לשינוי חברתי. עוד טענה שהתעלמות

משאלת מעמדן של הנשים, שהיה נחות ביישוב היהודי של מזרח אירופה, ניכרה גם אצל עולות אחרות, שרק לאחר שנים, בהיותן כבר בארץ ישראל, התייחסו לסוגיה זו. ברנשטיין טענה שהסיבה לכך הייתה לא חוסר מודעות לנושא, שזכה לספרות עניפה כבר בתקופה זו, אלא שהנשים הניחו שפתרון הבעיות הלאומיות והמעמדיות יחול גם על בעיית האישה. הן אף האמינו כי בתוך תנועותיהן, במסגרת מפעליהם בארץ ישראל, ישרור שוויון בין נשים לגברים.²⁸

במוסף "דבר הפועלת" ראתה כצנלסון מימוש יעדים חברתיים וחינוכיים, אולם ביומנה כתבה: "אני כל כך רחוקה מהומניות [...] כשאני מקשיבה לעצמי ושומעת את הגנתי הישרה הנובעת מהכרה על כל צרכי יום של האדם [...] אני מתפלאה".²⁹ מבחינתה, באמצעות כתב עת נפרד לפועלות, תנועה נפרדת וחינוך נפרד, תזכינה הנשים להתייחסות מלאה לצרכיהן המיוחדים.³⁰ בנאום בכינוס חברות מפא"י לקראת ועידת הפועלות בפברואר 1939, סקרה כצנלסון את הישגי תנועת הפועלות וקבעה כי "אותו הרצון של ביטוי שפעם בנו תמיד בא גם כן לידי הגשמה. אמנם באיחור זמן, אבל משנת 1934 יש לנו עיתון פועלות. הגענו גם לזה".³¹ לפני מוסף הנשים היו בעיניה כמה אופני פעולה עיקריים: הכוונה וייעוץ, הסברה והקניית מידע, הארת המציאות ויצירת סולידריות ותחושה של שותפות גורל. בחינוך הנשים ראתה כצנלסון יעד מרכזי. היא ראתה את הישגי הנשים וקבלת הזכויות הנכספות בנשים עצמן, ברצונן, ביכולותיהן ובמודעות העצמית. "היא [הפועלת] מוכרחה להבליט יותר את עצמאותה ומקוריותה ולהוסיף משלה לחיי המחשבה של התנועה כולה", כתבה.³² ביומנה כתבה בסוף שנות העשרים כי "כשאני נכנסת לבית אשה בזמן האחרון, אינני רואה בה עקרת בית יוצרת, מוקפת ילדים, כי אם שבויה. לא שבוית חרב, כי אם שבוית אמהות".³³ עוד ציינה כי אדישותן של חלק מהנשים למצבן, אלה המקבלות את "דעתם של שכניה ומשפחתה כי טוב לה", אף מערימה קושי על הצורך בשחרור האישה ובמאבק לעצמאותה.

הפעילות המערכתית של המוסף הייתה אידיאלית עבור כצנלסון, שלא התאימה לפעילות מפלגתית ופוליטית ומצאה בעריכת עיתון הנשים דרך להשפעה לא באמצעות מנגנון מפלגתי, פלגנות או מאבקי כוח אישיים. העיתון דבר עסק מימיו הראשונים גם בעקרון השוויון לנשים ביישוב ומדי פעם סיקר את מאבקן על זכותן לבחור ולהיבחר לאסיפת הנבחרים, אולם מפעם לפעם היו תלונות על כך שאין העיתון עונה על צורכיהן של הנשים. עד הופעתו של "דבר הפועלת" ניתן המידע על פעילויות הקשורות לנשים במשורה. "דבר הפועלת" פרץ את הסכר והמוסף, שהפך משנת 1950 לעיתון עצמאי, היה לכלי הביטוי הרשמי של תנועת הפועלות. לכצנלסון ניתנו סמכויות רחבות ועבודת המערכת התנהלה באופן ריכוזי.³⁴ לא הייתה חלוקת תפקידים רשמית וכל חברת מערכת מילאה כמה תפקידים. בישיבות המערכת סוכמו לקחים מן העיתון הקודם ונערך דיון על נושאי הגיליון הבא. שלב עבודה מרכזי היה איסוף חומרים והכתיבה. חברות המערכת נעזרו בעלוני יישובים שונים, בדו"חות סטטיסטיים ובעיתוני חוץ בשפות שונות לכתיבת

מאמרי העיתון. כצנלסון נתפסה בעיני חברות המערכת כ"אם גדולה: בזכות כישוריה האינטלקטואליים, תבונתה ורגישותה לענייני הזולת".³⁵ בת שבע מרגלית-שטרן קבעה כי כצנלסון ניהלה את המערכת העיתונאית ביד רמה ואף לא נמנעה מלהפעיל צנזורה כשהדבר נדרש על פי שיקול דעתה. היא גם לא היססה להשמיט, לערוך ולשנות מכתבים ורשימות שהגיעו למערכת, כדי להתאימם, לפי הבנתה, ל"קהל שלנו". היו בין הכותבים מי שנכנעו לתכתיביה של העורכת הנוקשה והיו מי שהחליטו למשוך את פרסומיהם מ"דבר הפועלת".

פועלות במפעל עלית רמת גן. צילום זולטן קלוגר, באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

תכני "דבר הפועלת": "נגד האלם של החברה"

המוסף "דבר הפועלת" עסק במגוון רחב של נושאים מגיליונו הראשון. נושאי אקטואליה העסיקו אותו מעצם טיבו בהיותו מוסף שמצורף לעיתון יומי. בכל ענייני השעה הנוגעים למרחב הציבורי התמקדה מערכת העיתון בזווית הנשית, ובעיקר בקשיים שאיתם התמודדו נשים בחברה היהודית בארץ ישראל אולם גם במקומות אחרים בעולם. "דבר הפועלת" שמר על הקו החברתי-פוליטי של היומון שבמסגרתו הופיע וההתייחסות בו הייתה בעיקר אל הפועלת בהתייחסות העובדת אל מול נשים בחברה האזרחית של היישוב, תושבות הערים הגדולות. אפשר לראות את אחת הדוגמאות הבולטות לכך ביחסו של העיתון לשוק העבודה. אחד הנושאים שנידונו פעמים רבות במאמרי

המוסף היה הפער המעמדי בחברה היהודית והמצב בשוק העבודה. בגיליון שהתפרסם בראשית מארס 1936 נכתב בעמוד השער, על רקע מפת ארץ ישראל המערבית: ”העולות והעולים שהארץ היא תקותם שואלים אותך חברה הקונה לביתה תוצרת חוץ: מה את שוללת מאתנו עבודה במולדת?”³⁶ יעל גורדון, ביתו של א”ד גורדון, כתבה את המאמר הפותח את הגיליון בנושא זה. יעל גורדון עבדה כפועלת במושבות וזמן מה עסקה גם בהוראה. בשנת 1921 הצטרפה לקבוצת דגניה וב-1929 התקבלה כחברה בקיבוץ. שנים רבות עבדה בשדה העגבניות, בכרם ובמסיק הזיתים; באחרית ימיה עבדה במתפרה. היא גרה בחדר קטן וצנוע בקומה השלישית של הבית בקיבוץ, שם הרבתה לקרוא ולכתוב. היא עסקה רבות במשנתו של אביה, כתבה עליה וביקשה לפרשה. במאמרה ביקשה להתריע מפני מצב המשק ושוק העבודה וכתבה את דבריה על סמך היכרותה עם פועלות שמצאו עצמן מובטלות מעבודה. ”הוברר לי עוצם הרע בשלמותו ותקפתני חרדה גדולה וגמלה בי ההכרה כי יש להתריע על הסכנה”, כתבה בדרמטיות וציינה כי ”על נפש מפעל הבנין שלנו בארץ מאיים המצב שנתהווה”. גורדון גם שלחה חיצו ביקורת אל ”העובדים והשבעים”, התייחסה אל אדישותם למצב המובטלים במשק ועל תופעת ”האדישות הפושעת לחבר הסובל, הטובע ביאוש”, וכתבה כי ”אינסטינקטיבית אנחנו מרגישים בסכנה. גם מתריעים עליה. אך לא כולנו חשים זאת בכל תוקף, לא במידה הדרושה ברגע זה. כבר התחלנו להתרגל שציונותנו לא הפריעה לנו לחיות חיים די נוחים ושלווים ואין חשק יותר לתת שכם”.³⁷ באותו עניין כתבה מרים ברץ, חברה קיבוץ דגניה א', מייסדת הרפת הקיבוצית שנאבקה על הזכות להיות פועלת חקלאית, בגיליון ”דבר הפועלת” כמה חודשים אחר כך כי ”החברות בעיר” מתעלמות מהתוצרת החקלאית הארץ-ישראלית ומעדיפות על שולחן תוצרת חוץ. ”בירדן גורל התוצרת העברית”, קראה ברץ במאמר שבו גוללה את מאמציה של ההתיישבות העובדת בארץ ישראל לקיים שוק מתוצרת מקומית. ”שאו אתן בעול התוצרת החקלאית העברית. היא הבסיס למשק העברי, לעובד העברי ולבניין ארצנו”, קבעה.³⁸ מאמרים נוקבים אלה של גורדון וברץ במוסף הפועלות של עיתון הפועלים דבר היו מאמרים מייצגים, וכמו שאר המאמרים הפובליציסטיים בגיליונות השנים הראשונות של ”דבר הפועלת” הם תבעו שינויים ותמורות במעמד נשים בארץ ישראל, בעיר ובכפר.

מאמרי ”דבר הפועלת” עסקו במעמדן של נשים בתחומי החיים השונים, החל בהדרתן משוק העבודה העברי וכלה בניסיונות להדרתן או לאי הכללתן בארגוני השמירה והביטחון של היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים, עד הקמת מדינת ישראל. העיתון דבק בקו מתריע זה מיומו הראשון והיה נושא דברן של הפועלות הארץ-ישראליות. חלק ממאמרי ”דבר הפועלת” עסקו גם בהדרכת נשים בחיי היום-יום, בהתמודדות עם קשיים שונים. כך למשל פורסם מאמר בנושא ”הדרכה משפטית לאשה ולאם”.³⁹ מאמר אחר בתחום הייעוץ וההסברה לנשים התמקד בהריונות לא רצויים ובשאלת הפסקת

ההיריון. את המאמר כתב ד"ר יוסף מאיר ובו ביקש הרופא להאיר צדדים לא מוכרים ברפואה המודרנית.⁴⁰

שינוי במעמדן החוקי והפוליטי של נשים ברכות מארצות המערב החל בתחילת המאה העשרים ובעיקר בתקופה שבין מלחמות העולם, אז הצטרפו נשים לשוק העבודה, מה שעזר לקדם את מעמדן וזכויותיהן. מהפכת הפמיניזם ששטפה את העולם המערבי הגיעה גם לארץ ישראל והשפיעה על תביעות הנשים בחברה היהודית בארץ ישראל לשוויון בחברה החדשה המתהווה. נשים ביקשו לבסס את מקומן במרחב הציבורי היהודי ומאבקן לקידום מעמדן נחל הצלחות רבות, אולם גם רגעי משבר. בדומה לחברות לאומיות אחרות, גם בפרויקט הציוני נתפסה האימהות בראש ובראשונה כתרומה לאומית חיונית לבניין הארץ והאומה, תפיסה שהעידה על הלאמת המשפחה ושטטוש הגבולות בין המרחב הציבורי לפרטי.⁴¹ "דבר הפועלת" ביקש לקדם את שילוב הנשים בבניין האומה העברית בכל תחומי החיים ומאמרי העיתון עסקו ברעיונות אלה. מראשית התארגנותה של תנועת הפועלות, בשנת 1911, הייתה השאיפה להרחיב את תפקידיה של האישה היהודית בחברה ולהבטיח את השתתפותה המלאה בתהליך התקומה של העם היהודי בארץ ישראל.⁴² "דבר הפועלת" הביאה התנועה לידי ביטוי את רעיונותיה, תיארה את מצוקותיה ופיארה את הצלחותיה.

בשער הגיליון הראשון הגדירה העורכת רחל כצנלסון יעדים וקבעה כי "עד עתה דחינו את היסוד של במה קבועה ולו צנועה ביותר" עבור נשים וכי עם הקמת "דבר הפועלת" "נכונה לנו תקופה של נסיון, של ריכוז החברות הכותבות ושל בירור רצונן של החברות-הקוראות". כצנלסון הסבירה כי למרות נחיצותו של כלי ביטוי כזה עבור תנועת הפועלות, רק עתה בשלו התנאים לכך ואף על פי שהרעיון עלה בוועידות התנועה השונות, הוא לא יצא אל הפועל. בוועידות שהתכנסו לעיתים רחוקות ורק לימים ספורים, כך טענה, "המחשבה על עצמנו היתה מתגבשת ולובשת צורה. אך משהיתה עוברת הוועידה, היתה שוב משתלטת השתיקה". היא ראתה במוסף המיוחד ביטאון שעשוי לשמש נשים וגברים ויעסוק בשאלות מרכזיות לציבור כולו. היא קבעה כי עיתון הפועלות ישמש גם אמצעי "נגד האלם של החברה", כלומר יטפל גם בנושאים שעד אז לא זכו להד ציבורי הולם, כמו "האינטנסיביות של רגשותיה, הקושי שבחיי העבודה שלה, נפתולי חייה המשפחתיים". נושאים אלה היו סמויים מן העין בתקופה זו.⁴³

אחד הנושאים שבהם עסק "דבר הפועלת" מראשיתו היה זכות הבחירה בשלטון המקומי בארץ ישראל. בתקופת כהונתו של הנציב העליון ארתור ווקופ, קודם מעמדו של השלטון המקומי בארץ ישראל בעיקר באמצעות חקיקה. פרסום פקודת העיריות בראשית שנת 1934 היה השלב המשמעותי ביותר בתהליך זה. פקודת העיריות החליפה את חוק העיריות העות'מאני משנת 1877, קבעה את סדרי השלטון המקומי והעירוני ושימשה בסיס לכל פעילות עירונית. הפקודה הסמיכה את הנציב העליון להכריז על עיריות חדשות או לשנות את תחומיהן של אלה הקיימות בהמלצתה של ועדת חקירה

ציבורית. שיטת הבחירות לעיריות נקבעה ככלל ארצית ומועצות העיריות נבחרו על פי חוק העיריות. אולם תל אביב נבדלה משאר הארץ בזכות הבחירה. זכות הבחירה בכל שאר ערי הארץ ניתנה לגברים בלבד, בני 25 ומעלה, נתיני ארץ ישראל, ששילמו מיסים עירוניים לפחות בסך לירה ארץ ישראלית אחת לשנה. הזכות להיבחר ניתנה גם היא רק לגברים בני שלושים ומעלה ששילמו מיסים עירוניים בסך שלוש לירות ארץ ישראליות. תל אביב נבדלה בכך שקיבלה אישור משלטונות המנדט לקבוע מיהם בעלי זכות הבחירה. כתוצאה מכך ניתנה זכות זו לכל אדם, גבר או אישה, בני 21 ומעלה ששילמו מיסים עירוניים בסך חצי לירה לפחות. הזכות להיבחר הוענקה אף היא לכל אדם בן 25 ומעלה ששילם מיסים עירוניים בסך לירה לפחות.⁴⁴

"מדוע גבר אם גם אינו יודע קרוא וכתוב מקבל על ידי זכויות אזרח דחיפה נפשית וציבורית ומהאשה נשללו האפשרויות האלה? ומדוע האשה אשר מלאה כבר תפקידים ציבוריים אחרים אינה ראויה לבחור ולהיבחר בעיר מגוריה?", נכתב במאמר הפותח של "דבר הפועלת". כותבת המאמר ציינה שהנשים תרמו להתארגנותו של היישוב החדש בארץ ישראל מראשית העלייה הראשונה וכי ביישוב החדש "היתה הכרת ערך האשה – נר לדרכו. לולא האמונה בכוחותיה של האשה, לולא היחס אליה כאל חבר ושותף במאמצי הבניין – לא היתה קמה החקלאות העובדת, לא היתה נוצרת שפת הדיבור העברית ולא היה מגיע הציבור העובד לקומתו הזקופה ולתרבות חייו החדשה, היקרה לנו כל כך". היא קבעה כי מקומה של האשה בחברה היהודית בארץ ישראל מובטח לה משום מאמציה הרבים בבניין בארץ. "במקומה ביישוב לא זכתה האשה מההפקר, כי אם במאמצי גוף ורוח, בנכונות לעבודת יום-יום קשה [...] ברגעי סכנה ובמסירות לקניני הלאום". לסיכום ציינה כי מחאה נשלחה על ידי מועצת הפועלות אל ממשלת הארץ "בשם אלפי נשים עובדות" על מנת להתריע "נגד קיפוח האשה וקיפוח הציבור שבחוקת העיריות".⁴⁵

מאמרים רבים בכל שנות הוצאתו לאור של "דבר הפועלת" התייחסו למעמדן של נשים בשוק העבודה. מתחילת שנות העשרים ועד ערב הקמת המדינה גדל באופן ניכר כוח העבודה של נשים בארץ ישראל, אולם שוק העבודה היה פרוץ ובעיקר נתון לשרירות לב המעסיקים. בת שבע מרגלית שטרן סבורה כי למרות הניסיונות של מוסדות ההסתדרות להסדיר את שוק העבודה, שליטתם בשוק העבודה הייתה מוגבלת ולא שינתה שינוי של ממש את מגמות התעסוקה של הנשים.⁴⁶ משום כך התקשו נשים להשתלב בשוק העבודה המקצועית, סבלו מפערי שכר ביחס לגברים, התקשו לקדם את עצמן ונחשפו לאבטלה בשיעורים גדולים, התגוררו בתנאים גרועים, מזונן היה דל ובריאותן לקויה. כבר בגיליון הראשון של "דבר הפועלת" אפשר למצוא התייחסות לפעילותן של נשים בשוק העבודה הארץ-ישראלי. ד"ר הילדה אופנהיים ציינה בתחילת מאמרה כי תהליך השתלבות נשים בשוק העבודה בעולם שונה מהתהליך בארץ ישראל. "הרצון לבניין-חברות האומה, לחידוש-חיים לאומיים וסוציאליים הוא שהקים בעיקר את הפועלת

היהודית בחקלאות ובתעשייה: בראשית תנועת הפועלות בארץ היתה החלוצה, מה שאין כן ביתר הארצות. בעולם, כך טענה, פעלו מניעים כלכליים לשילובן של נשים בשוק בעבודה ומשום כך לא היו זקוקות "לנהל מלחמה על העבודה" כי "למענן לחם כוח ההתפתחות הכלכלית". היא ציינה שבשל התפתחות הטכנולוגיה עברו כמה עבודות ממסגרת של משק בית למשק התעשייה והמלאכה, כלומר מהמרחב הפרטי אל המרחב הציבורי. כך בהכנת בגדים: טווייה, אריגה, תפירה וסריגה, וכך בהכנת חלק ממצרכי האוכל: אפיית הלחם התרכזה במאפיות וכבישת פירות וירקות – בתעשיות שימורים. גם עבודות הניקיון, הכביסה למשל, הדאגה למאור ולהסקה, תפקידים של משק הבית, עברו למשק הכללי. "התרוקנות" זו של כלכלת הבית, טענה אופנהיים, הקלה על עבודת הנשים אולם גררה אחריה הכבדה אחרת. הייצור התעשייתי עלה "בזול" יותר, דרש פחות זמן וכוחות מאשר ההכנה הביתית, אולם עתה היה צורך לקנות את המוצרים המיוצרים במפעלי הייצור ההמוני ונדרש כסף כדי להשיגם. התוצאה הייתה שנשים שחשו הקלה בעבודות הבית, נאלצו לצאת לעבודה בשכר מחוץ לבית כדי להשתתף בכלכלת הבית. "בסופו של דבר עבודתה של האשה לא נמעטה אלא נשתנתה. במקום עבודה במשק הביתה ללא תשלום באה עבודה מחוץ למשק ביתה בשכר", קבעה אופנהיים.⁴⁷ מלחמת העולם הראשונה הביאה תמורות בהשתלבותן של נשים בשוק העבודה במרחב הציבורי, הן בהיקף והן במקצועות העבודה. במקצועות שבהם עסקו נשים עוד לפני המלחמה, ובהם תעשיות העור והנייר, בבתי מסחר ובבתי מלון, התרחבה העסקתן. במהלך המלחמה עבדו נשים בתעשיית המתכת והזכוכית והחליפו את הגברים שיצאו לחזית. בין מלחמות העולם עסקו נשים בארץ ישראל גם במלאכות שלא נחשבו "נשיות". במאמר בגיליון "דבר הפועלת" מאפריל 1936 צוין כי "למדנו כי רבות הן העבודות הציבוריות אשר הפועלת יכולה למלאן ודוגמאות רבות מוכיחות זאת: קבוצת חברות אשר למדה את סלילת הכבישים רכשה את אמון הקבלנים כי היא ממלאה את עבודתה בדייקנות. גם בפזיזות חציץ עבדה קבוצת פועלות מספר חודשים עד שהעבודה נגמרה. גם בסבלות שהיא עבודה קשה לכל הדעות, עבדו פועלות 5 חודשים אצל קבלן פרטי ולולא נפסקה העבודה היו עוד ממשיכות". אולם כותבת המאמר קבלה כי על פערי השכר בין הפועלים והפועלות וטענה כי "כל עוד לא נצח הפרינציפ של שכר שווה עבודה שווה [...] לא נוכל לוותר על העמדות האלה".⁴⁸

הכשרת נשים למקצועות שונים הייתה במרכזה של התפיסה הפמיניסטית בעשורים הראשונים של המאה העשרים, והחינוך המקצועי היה הבסיס לשוויון. להכשרה המקצועית שהציעו נשים ציוניות בשנים הללו, משלהי התקופה העות'מאנית, היו שתי מטרות עיקריות: האחת לקדם ולשפר את איכות חייהן של הנשים ואת מצבן הכלכלי כמפרנסות שוות לגברים והשנייה הייתה להופכן לגורם יצרני ומועיל שהוא מרכיב חיוני וחשוב בחברה היהודית שעמדה לפני שינויים גדולים, קרי מדינה בדרך. אחת הדוגמאות הבולטות להכשרת נשים הייתה חוות העלמות במושבה כנרת שבה הוכשרו עובדות לקראת אפשרות

העסקתן בשוק העבודה המעורב. נשים הוכשרו למקצועות שונים בתחומים חיוניים כמו רפואה, רוקחות וחינוך. ברוב המקרים סייעה פקידות הברון רוטשילד, שנהגה לשגר בנות מן המושבות לאירופה לשם הכשרתן.⁴⁹ הכשרת הפועלות לעבודה מקצועית הייתה עניין עקרוני שהעסיק את תנועת הפועלות; בשנות השלושים והארבעים נשמעו תדיר קריאות להכשרה מקצועית של נשים, ולא רק בתחום החקלאות אלא גם בתחומי עבודה אחרים. רחל כצנלסון טענה כי “הנושא הראשון של תנועת הפועלות, הכוח המרכזי אותה וזה היה בעצם הכוח שיצר אותה, היה הצורך בהכשרה”.⁵⁰ באחד מהמאמרים שפורסם ב“דבר הפועלת” נשאלה השאלה: “לארץ באות ותבואנה עולות חדשות שלא קיבלו הכשרה לשום עבודה מסויימת. הן פונות ללשכת עבודה מסויימת והאם יכולה היא להרים את העול הזה בלי עזרת מוסדות הכשרה?”. העלייה החמישית בשנות השלושים והתבססותה בעיקר במרכזי הערים יצרה את הצורך להכשרה מקצועית עירונית.

העיר – ואחריה המושבה הגדולה – זקוקה למרכזי הכשרה למקצועות המעסיקים למעשה את רוב הפועלות – לכל ענפי משק הבית, כביסה, תפירה, טיפול, פקידות. במרכזי ההכשרה יהיו קורסים שונים ומגוונים לזמנים ארוכים וקצרים לאלה שיוודעות פחות ויוודעות יותר [...] למרכזי הכשרה אלה תהיה השפעה גדולה על חיי ציבור הפועלות בעיר [...] הם יפנו כל פועלת למקצוע ההולם אותה ויעזרו לנו לקבוע בדרך החקירה המדעית ומעשית, מה הם המקצועות ההולמים את האשה העובדת בתנאי ארצנו.⁵¹

במאמר אחר בגיליון הראשון של הביטאון התייחסה ד”ר מרים אהרנוב לצורך בהגנה על אימהות המועסקות בשוק בעבודה “מצד הממשלה והציבור”. “האמהות היא עמל כבד התובע את כל ישותה של האשה”, ציינה בהתייחסה לתפיסה כי תפקידן המרכזי של הנשים בחברה היהודית בארץ ישראל הוא הולדת ילדי האומה וגידולם. היא הוסיפה כי “מכל אשה אנו זכאים לצפות שתהיה בעתיד לאם, ועבודה מקצועית לא בריאה ולא מסודרת כראוי עלולה לגרום לאשה מחלות המביאות לידי עקרות, הפלות, לידות מוקדמות והקמת דור בעל כושר חיים ירוד. ומפני שהאשה בדורנו אינה יכולה להימנע מעבודה מחוץ לביתה, הרי שאין מוצא אחר אלא לדרוש הגנה מוגברת על עמלה”. אהרנוב מציינת רשימה ארוכה של דרישות להגנה על בריאותה של העובדת המתעתדת להיות אם. בין הדרישות: שיפור התנאים הסניטריים וההיגייניים של עבודת נשים, קביעת גיל מינימלי לקבלת נוער לעבודה ובדיקה רפואית של נוער שתורה לאיזו עבודה הוא מוכשר ללא נזק בריאותי; איסור עבודת לילה על נוער והגבלת יום העבודה לנוער לארבע שעות; איסור על נשים לעבוד ב”ייצור תוצרת המכילה ארס, העלול לסכן את תכונותיהן המיניות”; שחרור נשים “בשניים-שלושת ימי הווסת עם תשלום משכורת”; איסור על עבודת לילה בזמן ההיריון וההנקה; שחרור האישה ההרה למשך שישה-שמונה שבועות קודם הלידה ומשך זמן כזה גם לאחר הלידה. “כל אלה האמצעים צריכים להתגשם על ידי המדינה ועל ידי מוסדות הציבור”, קבעה אהרנוב.⁵²

בגיליון הראשון של "דבר הפועלת" פורסם השיר "קיר הקומונרים" שכתבה המשוררת קדיה מולודובסקי ותרגם אותו מידיש העורך הספרותי של דבר, דב שטוק (סדן), לימים פרופסור לספרות עברית, חבר כנסת וחתן פרס ישראל לחכמת ישראל. קיר הקומונרים, או קיר לוחמי הקומונה (Mur des Federes) נמצא בבית הקברות פר לשז בפריז. בחודש מאי 1871 התבצרו בסמוך לקיר, בשטח בית הקברות, אחרוני הלוחמים של הקומונה הפריזאית הסוציאליסטית שהדגל האדום היה סמלה. ב־28 במאי העמידו כוחות הממשל הצרפתי את 147 השבויים שנפלו בידיהם בסמוך לקיר. הם הוצאו להורג ונקברו בקבר אחים גדול במקום. נשים היו שותפות ללחימה של הקומונה הפריזאית ומילאו בה תפקיד חשוב. רובן עסקו בענייני לוגיסטיקה, כמו אספקת מזון לכוחות הלוחמים, אולם חלקן השתתפו באופן פעיל בלחימה ובשריפת מבנים בעיר בעזרת בקבוקי תבערה. חלקן נאסרו ונשפטו למוות. אחת מהן הייתה לואיז מישל, מורה, אנרכיסטית ודמות חשובה בקומונה הפריזאית, ראש ועדת משמר הנשים של מונטמרטר, שהחזיקה בדעות פמיניסטיות ושזכתה לכינוי "הבתולה האדומה של המונטמרטר". קיר הקומונרים, המתואר בשירה של מולודובסקי, הפך עם השנים למקום עלייה לרגל לאנשי השמאל הצרפתי המקיימים במקום צעדה בכל שנה בחודש מאי. השיר מבקש להזכיר את דמויות חברי הקומונה הצרפתית שמסרו נפשם: "נושנו כבר הלבנים, חוורו מגשם ואולי גם נרחצו ובמברשות שופשפו, אך עוד דמויות בהן". בשיר מציינת מולודובסקי גם מסירותן של הנשים ממעמד הפועלים שהיו שותפות פעילות: "דמות אשה (בדמי ימיה) פשוטות שפתיים כאלי גמיעה, כאלו ייסרנה צימאון".⁵³ השיר מבטא את הכורח בשוויון מגדרי בשיתוף נשים בארגוני לחימה והרעיון המרכזי המובא בו מתייחס לשיתוף של נשים באופן כללי במרחב הציבורי, בעיצוב חיי החברה ובפוליטיקה.

הגיליון השני של "דבר הפועלת" פורסם ב־12 באפריל 1934 ועסק גם הוא במגוון רחב של נושאים הקשורים לעולמן של נשים בחברה היהודית בארץ ישראל ובעיות השעה שלהן. בשער המוסף עסק מאמר המערכת בשכרן של נשים בשוק העבודה. כותבת המאמר הלינה על כך שפועלות העוסקות בחקלאות במושבות השרון תקבלנה מעתה שכר נמוך יותר עבור עמלן, כאשר התנאים הסביבתיים לא השתנו ואין סיבה להורדה בשכרם. "תביעתנו היא: להגן על זכות החברה באמצעים ממשיים", נכתב במאמר המערכת, שככל הנראה כתבה אותו רחל כצנלסון.⁵⁴

במאמר אחר בגיליון השני ציינה גרדה לופט כי נשים החלו להשתלב בתעשייה הארץ-ישראלית ובעיקר בבתי חרושת מתקדמים. "לענינו הולכת הפועלת העברית בארץ וכובשת לה מקום בבתי חרושת. ענפים שלמים של תעשייה בנויים על עבודת האשה. ריכוז הפועלות בענפים מיוחדים הולך וגדל". בידי הכותבת לא היו נתונים סטטיסטים לאשש את מסקנתה וקביעתה נבעה מהתבוננות בשוק העבודה, בעיקר בסביבת תל אביב. היא גרסה כי תל אביב היא מרכז לעבודת הנשים בתעשייה ונשים עובדות במפעלי טקסטיל, שוקולד וסיגריות ובמפעלים גדולים לייצור ביגוד, וכי

בארצות הקפיטליסטיות המפותחות קיימת "מסורת" לשלם לפועלת שכר נמוך מזה של הפועל ו"בעלי בתי החרושת מעבירים יחד עם מכונותיהם גם את המסורת הזאת כדבר מובן מאליהם לארץ ישראל". לקראת סוף מאמרה הכריזה כי על מצב זה להשתנות וכי שאלת שכר הפועלות מחייבת פתרון מיידי. "צריך ואפשר להגיע לתנאי עבודה כאלה אשר יתנו לפועלת את האפשרות לשוב אחרי יום העבודה הקשה בבית החרושת לחדר מתאים ואשר ירשו לה להתפרנס וללמוד ולראות משהו מהעולם אשר מסביב [...] עוד רחוקים אנו היום מהמטרה הצנועה הזאת".⁵⁵

נושא חשוב שיעסיק גם בעתיד את "דבר הפועלת" היה זכות הבחירה. בגיליון השני של המוסף התייחסה הכותבת קלארה בלום אל זכות הבחירה של נשים במקומות שונים באירופה. המאמר דן בהתפתחותה של המחשבה הפוליטית אצל הנשים וקבע כי חינוך מסורתי ומיושן הוא שקיבע את הנשים במשך שנים רבות מלחשוב באופן עצמאי במונחים פוליטיים. "הצורך להיות אחוזה ותלויה במישהוא – פרי חינוך במשך דורות – 'ביטול היש' העצמי והפחד מפני רצונו של המין השליט – הביאו לידי כך שנשים רבות עוקרות מלבן כל רגש מהפכני וכל מחשבה מהפכנית כי בנמיכות קומה ובהכנעות לגברים [...] תוכלנה ביתר קלות וביתר הצלחה לעבור את ארחות החיים במשפחה ובחברה".⁵⁶

מאמר מיוחד בגיליון השלישי של "דבר הפועלת" התייחס לנשים עובדות בסוריה. עד מלחמת העולם הראשונה היו נשים מוסלמיות עירוניות בסוריה "כלואות בבתים ורעולות בצאתן". רק לאחר המלחמה, בעקבות המשבר הכלכלי ששרר בסוריה, "נהרסה במידת מה המסורת של 'האשה ומקומה בבית'". נשים מוסלמיות, שעל פי צו הדת נאסר עליהן להיראות בציבור ללא רעלה, "נראת במקומות עבודה שונים בצדה של אחותה הנוצרית, אשר ביתר קלות ובמספר רב יותר נכנסת היא לשורת העובדים". המאמר חשף פרטים רבים על מצבן של נשים בשוק העבודה בסוריה. הנשים בסוריה עסקו במגוון גדול של עבודות ורובן הועסקו בבתי חרושת למוצרים שונים כמו סבונים, גרביים, סיגריות, ממתקים ותעשיית המשי. תעשיות אלה העסיקו בעיקר נשים וילדים בשכר נמוך. ברוב בתי החרושת נמצא שהתפקידים הקשים והאחרים נעשו בידי גברים והשאר בידי נשים וילדים. נשים הועסקו גם בתעשייה הזעירה, במפעלים לייצור קופסאות, כובעים ועוד ובבתי מלאכה לרקמה, תפירה ועשיית סלסלות. רוב הנשים עבדו בין 9 ל-15 שעות ביום ורובן החלו עבודתן בשעה שש בבוקר וסיימו את יום העבודה בשעה שש בערב, בהפסקה של שעה אחת בצהריים. לעיתים גם שעה זו לא ניתנה להן וחלקן נהגו לאכול בזמן העבודה. התנאים הסניטריים היו גרועים מאוד ברוב מקומות העבודה וחלקה התנהל באולמות צרים, חסרי אור ואוויר, מי שתייה וחדרי שירותים. "ההשגחה הממשלתית אינה קבועה ובלתי מסודרת. בבתי החרושת המודרניים נעשו אילו צעדים להטבת תנאי העבודה אבל גם הם רחוקים מלהיות מסודרים", קבעה הכותבת וסיכמה: "לא הציבור ולא הממשלה אינה דואגים כאן לגורלו ולתנאי עבודתו של העובד. ועל אחת כמה וכמה שאין דאגה לפועלת".⁵⁷

ב־26 ביוני 1934 הופיע גיליון מספר 4 של "דבר הפועלת" ובו מאמר נגד העסקת ילדים בשוק העבודה בארץ. על המאמר הייתה חתומה גיטה (ללא שם משפחה) מגבעת ברנר.

ילד תמיד רוצה להיות גדול ואנו נוהגים לעודד אותו ולהזכירו בכל הזדמנות 'הנך גדול כבר'. אך לילדות הקטנות שלי לא אגיד זאת. את הקטנה "הגדולה כבר" העוזרת לפרנס את משפחתה – אני רוצה לפנק קצת ולשנן לה: "קטנה את, ילדה קטנה מאוד". רוצה אני להחזיר לה ולו לרגע את ילדותה שנגזלה ממנה, ללטף את הראש שחור-השיער, למשוך את צמותיה הקטנות, לסובב מסביב לי את הגוף הקטן והרזה ולספר לה מעשיות ילדים.⁵⁸

בהמשך המאמר דיווחה הכותבת כי "פגע הנגע הזה של עבודת ילדים בכל חלקי היישוב" וכי "כל עוד חסר חוקר ההגנה על עבודת הילדים, נדע נא ליצור אותו בעצמנו ולשמור עליו בפנים המחנה".⁵⁹ מאמר אחר עסק בשכרן של הפועלות בהשוואה לשכר הפועלים. "מאז היתה הפועלת השכירה להופעה המונית, קיים בכל ארצות אירופה קיפוח של שכר עבודתה והמלחמה על 'שכר שווה בעד עבודה שווה' טרם הביאה לתוצאות בעלות ערך". הכותבת יצרה זיקה בין המאמץ הלאומי להקמתה ולביסוסה של חברה יהודית בארץ ישראל שלה מטרה ציונית משותפת ובין הצורך בשוויון מגדרי בשוק העבודה. "המצב השורר כיום – של שכר בלתי שווה בעד עבודה שווה – לא לבד שהוא מסכן את קיום הנשים התלויות בשכר עבודתן [...] כי אם הוא גורם גם לחלוקה בלתי פוריה של העובדים ולשימוש בלתי חסכוני בכוחותיהם, זאת אומרת בכוחות היוצרים של הלאום".⁶⁰ ב־4 ביולי 1934 הלך לעולמו המשורר חיים נחמן ביאליק והיישוב כולו התאבל על מותו. מאה אלף איש ליוו את ביאליק בדרכו האחרונה והעיתונות העברית מלאה בסיקור פועלו, ובחשיבותו בחיי התרבות של העם היהודי בארץ ישראל. תמונתו של המשורר המנוח עיטרה את העמוד הראשון של "דבר הפועלת", גיליון מספר 5, שראה אור ב־31 ביולי 1934. בעמודים הראשונים פורסמו כמה משיריו הבולטים ובהם "ים הדממה פולט סודות", "צנח לו זלזל", "שחה נפשי" ו"אכן חציר העם". העורכת, רחל כצנלסון, תיארה את פועלו של ביאליק בטור הפותח וכתבה כי חשיבות עבודתו הייתה רבה משום שהיה "מדובב האלמים, המתרגם הגדול" של העברית העתיקה ל"שפת דורנו". היא קוננה על כך שרוב קוראיו ושומעיו היו גברים ומיעוטם נשים. "לא רבות הן החברות אשר קראוהו ומעט מספרן של אלו אשר השתמשו בזכותן להקשיב לשיחותיו והוא התהלך ביננו, לא רק בעיר מגוריו, כי אם גם בנקודות העבודה אשר בארץ".⁶¹

מאמר שכתב יהודה חורין התייחס לפועלות בתחום החקלאות. חורין ציין כי "חדירת הפועלת לעבודה במשק המטעים היהודי" נתקלה שנים רבות במכשולים רבים שקשה היה להתגבר עליהם, אולם הזמנים השתנו ופועלות רבות מוצאות פרנסתן בעבודת חקלאות. עבודת הפרדסנות הייתה ברובה עבודה בלתי מקצועית ששכר מועט בצידה ואילו העבודה המקצועית שלה נדרשת הכשרה הייתה קלה ומכניסה יותר. נשים התקשו להשתלב בעבודת הפרדסנות הפיזית, משום שהייתה זו עבודה פיזית קשה, ולהתמקצע

בתחום החקלאות, מפני שנתקלו בהתנגדות ”הפועל הקבוע”. במלחמה הנסתרת הזאת בין הפועל לפועלת שנבעה מניגוד אינטרסים ביניהם, הייתה ידו של הפועל על פי רוב על העליונה. ”בזמן האחרון בא שינוי מכריע בשטח של העבודה החקלאית”, קבע חורין. ואכן, אפשרויות העבודה בארץ הלכו ורבו והדרישה לפועלים עברים גדלה באופן בלתי פוסק. שכר העבודה בעבודות הבניין השונות עלה בשיעור ניכר וחלק מהפועלים הוותיקים החלו לעזוב את המושבות ואת העבודה החקלאית בלבד וכך פינו מקומם לעובדים חדשים, בהם מעולי העלייה החמישית שהחלו לבוא. ”כיום עומד המשק החקלאי היהודי ותובע אלפים עובדים נוספים וצורך זה ילך ויגדל עוד בתקופה הקרובה [...] במצב כזה של חוסר ידיים עובדות יכלה הפועלת יותר בנקל לכבוש לה עמדה חזקה בענפי העבודה החקלאיים, על אף המכשולים שעודם קיימים”, כתב חורין. השיפורים הטכנולוגיים בתחום המכשור החקלאי הקלו אף הם על עבודת הפועלת וחירתה לתחום שיהיה עד אז נחלת הגברים, כמעט באופן מוחלט. ”שיטות עיבוד מכניות” חדשות הקלו על הפועלת ואפשרו לה ”לחדור לעבודה החקלאית, מבלי לחשוש שלא תוכל להתמיד בה מבחינה פיזית או שתוצרתה תהיה פחותה מזו של הפועל”.⁶²

פועלות בשדה הירקות ביישוב כפר סבא, 1935. צילום דניאל קפלן, באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

בגיליון התשיעי של ”דבר הפועלת”, שראה אור ב־28 בנובמבר 1934, התייחס שוב המאמר הפותח של הגיליון אל שכר הפועלות ”הירוד” בבתי החרושת. ”ארגן את דעת הציבור, נעורר את החברות בבתי החרושת מאדישותן המובנת כל כך בתנאי חייהן

הקשים ותחת לחץ הפועלות עצמן תשתנה גם הפוליטיקה המקצועית של מוסדות ההסתדרות", קבע המאמר.⁶³ מאמר אחר התייחס לנושא שכמעט ולא נדון בשום במה תקשורתית אחרת בתקופה זו: האם החד-הורית וזכותה המוסרית להורות בחברה היהודית המתהווה בארץ ישראל. "לכל אחת מאיתנו הזכות להיות אם. גם אם אין באפשרותנו ליצור חיי משפחה", קבעה הכותבת לאה (ללא שם משפחה) מגבעת חיים. "בחברה שלנו צריך הדבר להיות מובן מאליו. כאן אין מקום לביקורת", ביקרה הכותבת את המתנגדים להורות אם יחידנית. אולם אז היא מסייגת ש"גם האם המסורה ביותר לא תוכל לבוא במקום אב" וקובעת עוד כי ילד הגדל ללא אב "נראה תמיד כמחפש דבר שחסר לו ואיננו מוצא".⁶⁴ בעיתון דבר התייחסו כותבים שונים אף הם לענייני נשים, אולם לא תמיד מעמדה פמיניסטית שמבקשת להעצים את האישה ולשנות את מעמדה הנחות בחברה המתהווה. במדור העוסק בבריאות בעיתון דבר כתב דונצט הוברט כי "יש לחנך את הנערה לתפקידה האמיתי – תפקיד האמהות". הוא ציין כי "כשם שאיש בעל כשרונות בינוניים אינו יכול זמן ממושך למלא בעת ובעונה אחת שני תפקידים, כן לא תוכל האישה, שהאמהות תובעת ממנה את מיטב מרצה, להיענות לדרישות מקצוע עיקרי נוסף".⁶⁵

"דבר הפועלת" הציע לקוראת העבריה גם צוהר אל הנעשה בעולמן של נשים במקומות אחרים בעולם ובמזרח התיכון. עדויות של נשים הובאו תדיר לפרסום ואפשרו הצצה ייחודית אל נשים בחברות אחרות הנאלצות להתמודד עם בעיות וקשיים דומים לאלה שאיתם התמודדות נשים בחברה היהודית בארץ ישראל. כך למשל פרסם "דבר הפועלת" מאמר על חייה של נערה לבנונית, מתוך רשימה ששלחה אל מערכת "דבר הפועלת" מורה ערבייה בבית ספר לבנות באחת מערי לבנון. וכך כתבה בעדותה: "בנעורי הורגלתי לבדידות, לעיון בספרים, להרהורים ולקריאת רומנים ונמנעתי מלהתערב בין אנשים". עוד היא ציינה שלמרות המגבלות על חייה כאישה במדינה ערבית, "אעסוק במדע וספרות, על ידי הוראה וכתובה, אם הדבר יעלה בידי".⁶⁶ במאמר אחר תוארה המערכת הפטריאכלית המגבילה נשים בלבנון. "הנערה בלבנון נתונה למרותו של האב, הבעל או האח. בתי הספר הזרים לא ביטלו את השעבוד הזה, קבוע עומד זה דורות". במאמר תוארה האישה העירונית בלבנון לעומת האישה בכפר. העירונית מצליחה "בחיקוי האירופיות", ומשום כך "תמצא מבין אלה שגורל נפל להן בנעימים, שקועות כל הזמן במלאכת ההתייפות וההתקשטות לפי נוסח פאריס. בקיאות הן בהלכות עישון ומחוות לא פחות מאשר באופנות חדשות הבאות מעבר לים. לבן הולך אחרי תרבות הגוף, טניס, שחייה והן מעורבות עם הצעירים בקלובי הספורט והמחולות". לעומת הנשים העירוניות הלבנוניות, האישה הכפרית עדיין נטועה בעבר המגביל והמדכא. "כמו בימים מקדם עוסקות שם הנשים בעבודות המפרכות בבית ובשדה [...] בכפר – הגבר הוא האדון לאשה. על זכות זו של הגבר אין חלוקים". עוד נכתב כי נשות הכפרים הנוצריים "עולות בנקיון והתפתחותן" על נשות הכפרים המוסלמים. בסיכום המאמר נקבע כי האישה

הלבנונית עדיין חווה קשיים רבים "המעכבים את שחרורה" וכי האשמה מוטלת בעיקר על "המשטר הזר הכובל את הארץ בכבלי ברזל [...] הארץ ענייה וצרכיה מרובים; ריבוי הדתות, העדות והכתות [...] כל אלה כאבן נגף בדרך התקדמותה של האשה בלבנון".⁶⁷ מידע הובא גם על סוריה. לפני מלחמת העולם הראשונה רק אחוז קטן של נשים סוריות בנות המעמד הגבוה והמבוסס כלכלית זכו ללמוד בבתי ספר "וגם אלו שלמדו לא ידעו הרבה יותר מאשר קרוא וכתוב ושפה זרה לשם שיחה, לרוב צרפתית".⁶⁸ מצד שני החלה פריחה בעיתונות הנשים ושבוועונים וירחוני נשים רבים החלו לראות אור בתקופה זו, רובם עסקו "בפרובלמות העוסקות בה". לעיתים היה עורך העיתון גבר, אולם רוב הכותבות היו נשים והנושאים שעליהם כתבו עסקו בענייני נשים בעיקר. השפעתם של עיתונים אלה הייתה ניכרת, אולם החברה הסורית הייתה עדיין פטריאכלית ונשלטה בידי הגברים. נשים הודרו מהמרחב הציבורי הסורי והגברים "לא הרשו לנשותיהם לצאת מפתח ביתן שלא בלוויתם". שבווען נשים שהחל לראות אור בסוריה נשלח בדואר אל נשים רבות אולם הוחזר למערכת עם כמה מכתבי מחאה של גברים, "על החוצפה לשלוח מכתב לנשותיהן על שמן". גם בסוריה החלו קמים ארגוני תמיכה בנשים. לאחר מלחמת העולם השנייה החלה הקמתם של בתי ספר לבנות, בתי חולים ובתי יתומים.

קוראות "דבר הפועלת" זכו גם להציץ גם בקורותיהן של נשים במצרים במאמר נרחב שבו תיארה כתבת העיתון את דרכן של המצריות לשוויון זכויות בחברה המצרית. "עם הפצת ההשכלה התעוררה האשה במצרים ובשנת 1909 נוסדה אגודת הנשים הראשונה. ובעקבותיה נוצרה עיתונות שהחלה לכתוב על האשה המצרית ועזרה לה להכיר את זכויותיה ולדאוג להשגתן", נכתב. עוד נכתב כי הדרך להשכלה גבוהה בבתי הספר במצרים נפתחה לנערה המצרית בשנת 1929, כאשר האוניברסיטה המצרית פתחה את שעריה "לפני התלמידים והתלמידות גם יחד". בשנת 1935 למדו בקהיר חמישים סטודנטיות לרפואה ובפקולטה למשפטים למדו 15 נשים. בפקולטה לספרות למדו 88 סטודנטיות והיו גם נשים בבתי הספר לאחיות ובבתי ספר אחרים. נשים מצריות רבות השלימו את לימודיהן במוסדות לימוד מעבר לים וחזרו למצרים מולדתן עם תעודות מוסמכות בתום לימודיהן. אולם המהפכה במצרים הייתה עדיין בחיתוליה: "כל הנשים, ללא הבדל מעמד, הנן משוללות הזכות לבחור ולהיבחר לפרלמנט. בזמן האחרון התעוררה דרישה לשיווי זכויות, אולם לא מצאה הד", נכתב.⁶⁹

מן הגיליון הראשון ובבאים אחריו התייחסו הכותבות השונות, ובראשן העורכת רחל כצנלסון, גם אל נושאים כללים שהעסיקו את החברה היהודית בארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים. בגיליון השני של "דבר הפועלת" הוקדשו שבעה עמודים לרחל המשוררת לציון שלוש שנים למותה. בעמודים אלה נדפס מאמר שכתבה אחותה שושנה בלובשטיין, מאמר של העורכת רחל כצנלסון ונדפסו שניים משירה. גם בגיליון העשירי של "דבר הפועלת" כתבה רחל כצנלסון על ענייני תרבות ורוח. התנועה הלאומית הציונית נתפסה בשנים הללו לא רק כתנועת שחרור לאומי, אלא גם כתנועה שביקשה לחולל

מהפכה תרבותית שהנשים לקחו בה חלק פעיל. תהליך החייאת השפה העברית היה הבסיס לתרבות עברית בחברה היישובית וערכיה של המהפכה התרבותית השפיעו גם על מקומה ומעמדה של האשה בחברה היהודית. הרנסנס התרבותי של החברה היהודית בארץ ישראל היה הבסיס לקיום החברה. "נמרוד בליבנטיניות – בפרזיטיות הרוחנית", כתבה כצנלסון. "לא יצמחו חיי אם בתנועתנו ולא ניצור דבר אם לא נעשה את השפה לראש מאוינו. התנועה אשר חיה על שפות רבות – נידונה לעקרות".⁷⁰ מאמרים אחרים ב"דבר הפועלת" התייחסו ליצירה הנשית באומנות, בעיקר לכתיבה הפואטית. מהפכת התרבות העברית הגיעה לשיאה בשנות השלושים ולאחר שנים רבות של הדרת יוצרות ואומניות, זכו נשים שעסקו בתחומי אומנות שונים לחשיפה במרחב הלאומי בארץ ישראל, שבו הן פעלו והטביעו חותמן. בשנת 1935 עלתה לארץ לאה גולדברג, לאחר שסיימה כתיבת דוקטורט בבלשנות שמית, ובאותה שנה פורסם ספרה **טבעות עשן**. בספר שירים זה הופיעו מוטיבים רבים שעליהם תחזור גם בשיריה המאוחרים, ובהן הכמיהה לאהבה רומנטית שכמעט תמיד אינה מושגת או מושגת לרגע ואז נעלמת. "יפים ועצובים הם שיריה של לאה, עדינים ביפים וטובים בתוגתם החרישית והקרובה", נכתב במאמר ביקורת על ספר זה. בצד זה כתבה המבקרת כי "נעלה ממנה [מגולדברג] העולם ומלואו ושרק על עצמה ועל חיי נפשה תשיר". הכותבת אף התייחסה אל הפן המגדרי ומאבק הנשים שמצא ביטוי גם בשירתה של גולדברג וקבעה כי "נפצע את ידנו ברצוננו להאחז בסלעי החיים [...] נמרוד נגד אותו האי-ידוע המרתק אותנו אל עצמנו, אל הנשיות שבנו, השולטת עלינו עם כל שחרורנו שעלה לנו בדמים. ואם שירים נכתוב – על עצמנו נשיר".⁷¹ בסוף השנה הראשונה להופעתו של "דבר הפועלת" נכתב במאמר המערכת שלו כי "תנועתנו הכירה בעיתון זה". במאמר המסכם את שנת הופעתו הראשונה נאמר כי מועצת הפועלות עשתה מאמץ כביר "ודחתה פעולות אחרות למען קיים את העיתון".⁷² בתחילת מארס 1935 סבל משק העבודה היהודי ממחסור בידיים עובדות. "ידיעות מחידות מוסיפות לבוא מכל מושבה ומושבה על התוצאות החמורות של המחסור בידיים עובדות", דיווח בדרמטיות כתב דבר.⁷³ "לשכות העבודה דורשות לכל מושבה מאות פועלים עברים נוספים". גיליון מארס של "דבר הפועלת" הוקדש כולו ליום הפועלת הבין-לאומי. ברכת מועצת הפועלות שפורסמה באותיות גדולות וכולטות בגיליון כללה גם, בראש ובראשונה, מטרות מגדריות אולם גם יעדים כלליים-עולמיים:

רק החברה הסוציאליסטית תבטיח את שחרור האשה המלא. יחד על כל תנועת הפועלים בעולם תלחם הפועלת נגד הפאשיזם המשעבד את האדם. נצטרף אל הלוחמים בעד שלום העמים. תנאים הוגנים לפועלת ושכח שווה בעד עבודה שווה. נתקומם נגד ניצול ילדים. נדרוש חוקת הגנה על הפועלת. הכשרה וכיבוש עבודות חדשות יסללו דרך לקליטת העולה החדשה. נתבע את חלקנו המגיע לנו בעלייה העובדת.⁷⁴

נשים בארגוני ביטחון: ”אהיה אני הראשונה שאתן את אות-האזעקה”

חלק מהכותבות ב”דבר הפועלת” היו פעילות מרכזיות במאבק לזכויות נשים בחברה היהודית בארץ ישראל. שרה עזריהו (1873–1962), ילידת העיר דינאבורג שברוסיה, שעלתה לארץ בשנת 1906, נמנתה עם מקימות ”אגודת נשים” ב־1917, ארגון קטן שמטרתו הייתה הקניית זכות בחירה שווה לאיש ולאשה בבחירות לוועד הקהילה בחיפה ומתן עזרה לנשים במצוקה בנושאי משפחה ונישואין. בשנת 1919 עברה עם משפחתה לירושלים ופעלה שם לקידום מעמדה של האישה בכל תחומי החיים. יחד עם נשים נוספות, אסתר יבין, פניה מטמן-כהן ואחרות היא נמנתה עם מקימות ”התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל” באותה שנה. סיסמתן הייתה: ”חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה”. התאחדות הנשים הוקמה על בסיס אגודות מקומיות שפעלו לטובת נשים במקומות שונים בארץ; רוב החברות בה היו יוצאות האימפריה הרוסית ובעלות מקצועות חופשיים. עזריהו טענה כי הפתרון להפליית נשים ולהדרתן הוא ביטול ההגבלות החוקיות שהוטלו עליהן בעבר. ההתאחדות הארץ-ישראלית טוותה קשרים עם גופים דומים במקומות אחרים בעולם והושפעה מהם. עזריהו דיווחה ל”דבר הפועלת” בסוף אפריל 1935 על פעילות הקונגרס הבין-לאומי ה־12 של הברית הבין-לאומית של נשים לשיווי זכויות שנפתח באיסטנבול ב־18 באפריל ונסתיים ב־25 לחודש. מארגון זה, שקם בארצות הברית, ”ארץ המופת לתנועת האשה”, כפי שכינתה אותה עזריהו, יצאה לראשונה הקריאה לנשי כל העולם להתאחד ”לשם ריכוז הכוחות הלוחמים” לשוויון זכויות של האישה. הקונגרס הראשון של הברית התקיים בשנת 1902 בווינגטון ומאז נערך במקומות שונים בעולם. התאחדות נשים עבריות לשוויון זכויות בארץ ישראל שנוסדה ב־1919 הצטרפה אל הברית הבין-לאומית בשנת 1920 ופעילותיה לקחו חלק בכל ארבעת הקונגרסים שנערכו מאז: ז’נבה (1920), רומא (1923), פריז (1926) וברלין (1929). בכל הקונגרסים הללו יוצג ארגון הנשים הארץ-ישראלי בידי ד”ר רוזה וולט-שטראוס, שהייתה רופאת העיניים הראשונה באירופה וטרם בואה לארץ לקחה חלק בפעילות למען נשים בארצות הברית, וחברות אחרות. ”תנועת שחרור האשה של ימינו הקיפה את כל חמשת חלקי תבל”, כתבה עזריהו ודיווחה כי אף ”נשי הודו צועדות באש תנועת האשה במזרח הרחוק. בשנים האחרונות הוקמה שם הסתדרות גדולה לשיווי זכויות השולחת צירות לקונגרסים של הברית העולמית”.⁷⁵

עניין הדרתן של נשים מארגוני השמירה והביטחון צף ועלה בעיקר בעיתות משבר. הוויכוח על שיתוף נשים בארגוני השמירה והביטחון החל כבר בראשית המאה. בשלהי המאה התשע-עשרה סייעו נשים במושבות העלייה הראשונה בנטל השמירה והביטחון ובראשית המאה העשרים, כשגבר זרם העלייה והוקמו יישובים חדשים, גברה התביעה לשיתוף של נשים בארגונים הביטחוניים שהוקמו. בעשורים שלאחר מכן תבעו הנשים להשתתף גם בגופי צבא שקמו בחסות הצבא הבריטי, כמו הגדוד העברי הארץ-ישראלי. הוויכוח על כך הלך וגבר. מקומן של הנשים בזירה הלאומית המתהווה עוצב מתוקף

דרישתן להיות אזרחיות שוות זכויות וחובות, כשההשתתפות בארגוני הצבאיים הייתה בעיני הנשים פעולה הכרחית ובסיסית בדרך לשותפות בכניין הארץ. בארגון "השומר", שהוקם ב-1909 כארגון שמירה כלל ארצי הפרוס בכל מושבות הגליל התחתון ומושבות יהודה, לא התאפשר שיתופן של הנשים בשמירה והאיכרים לא הסכימו לקבל נשים שומרות, אולם היו יישובים מעטים, כמו סג'רה ומחסה, שבהם שותפו החברות בשמירה.⁷⁶ ליליה בסביץ, ממנהיגות תנועת הפועלות, חברת קיבוץ עין חרוד וחברת מערכת "דבר הפועלת", תיארה את מאבק הנשים על מקומן בארגוני השמירה והביטחון. היא טענה כי בשנת 1929, בעת מאורעות תרפ"ט, "היו חברות בודדות אשר הוטלו עליהן תפקידים מיוחדים, ביניהם נשיאת נשק". עוד טענה בסביץ כי "גרעין העלבון שנזרע אז (במאורעות תרפ"ט) בלב נבט במאורעות 1936. תביעת החברות להשתתף בשמירה היתה לתנועה ציבורית והקיפה מקומות רבים בארץ [...] לפני החברות הועמדה שאלה נוקבת: מה מקומנו בארץ?".⁷⁷ עם פרוץ המרד הערבי באפריל 1936 פורסמו מאמרים ב"דבר הפועלת" על הצורך בשיתופן של נשים בכוחות הביטחון. "חשובים ורבים התפקידים שממלאה האשה [...] ידענו להפכם למנוף בכניין חברתנו. טיפול בילדים, בישול, תפירה – אותם העלינו למדרגת תפקידים חברתיים רבי ערך שבלעדיהם בלתי אפשרית הקמת חברה חדשה [...] ידענו למסור את חיינו בעבודה, כן נדע גם למסור את חיינו בשמירה [...] זכות זו למסור את החיים אינה דורשת אישור או הסכמת מישהו".⁷⁸ גם מאמר זה נכתב בידי ליליה ובו סייגה הכותבת וטענה כי אומנם חירותן של נשים אל ארגוני ביטחון המצריכים חוסן גופני ונפשי אינה פשוטה לכלל הנשים מפני הפערים הביולוגיים בין שני המינים, אולם יש בה סמליות וחשיבות מרובה והתגייסותן של המסוגלות לעמוד בלחצי ארגוני הביטחון משפיעה על מעמד האישה בחברה היהודית בארץ ישראל. "אמנם לא כולנו מסוגלות לעמוד שכם אל שכם עם החברים בשמירה, כאלה מעטות עדיין ובכל זאת – הן סמל וביטוי". לקראת סוף שנת 1936 פורסמו ב"דבר הפועלת" דברים שנשאה חברת קיבוץ אלמונית לפני קיבוצה (ששמו לא צוין) על שיתוף נשים בצורכי שמירה וביטחון. "מוזר, עקום, בלתי אסתטי הוא הלעג הזה בתוכנו", כתבה ועוד הוסיפה: "בלתי צנוע, נלעג ועלוב הוא הלעג והביטול של החלש – כלפי החלש ממנו".⁷⁹ ב"דבר הפועלת" שהופיע באפריל 1937 פורסמו עדויות של נשים שלקחו חלק בארגוני שמירה וביטחון. "ליציאתי לשמירה קדמו ויכוחים בציבור ובמשפחה", כתבה אחת והוסיפה: "לא חסר גם לעג גלוי ונסתר [...] היו היסוסים רבים אם יספיקו לי הכוחות למלא את החובה והיה רצון לנסות את עצמי".⁸⁰ אחרת העידה: "בימי הפרעות בעיירה לימדוני: אם הגבר מתחבא בחדרי חדרים, על האשה להסתתר במרתפים עמוקים. כבר אז הרגשתי את העלבון הצורב והפרוש הנורא של החינוך הזה, אך לא עמדה בי הרוח להתקומם [...] עם התחלת המאורעות האחרונים בארץ פקדו עלי רק לשכב על הרצפה בחדרי והחברים עברו על יד חלוני להגן עלי. ואדרוש את חלקי בשמירה בכל תוקף. וסוף סוף זכיתי".⁸¹ אחת השומרות תיארה את חוויית השמירה:

“אני שוכבת בחפירת הגנה ועיני תרות אחרי האויב הנסתר המפר מנוחת ליל לאנשי עמל [...] אם יקרה ויתנפלו עלינו – אהיה אני הראשונה שאתן את אות־האזעקה [...] וכשילדינו יגדלו נספר להם, כי בהיותם עוד בבטן האם, עמדו כבר על משמר הכבוד והרכוש העברי, יחד עם אמותיהם”.⁸²

על רקע זה בלטו דברים שכתב מאיר יערי מקיבוץ מרחביה שביקש להכות על חטא. יערי, פעיל ציוני ולימים פוליטיקאי ישראלי, מראשי תנועת הנוער השומר הצעיר, הקיבוץ הארצי, מפלגת השומר הצעיר ומפלגת הפועלים המאוחדת (מפ”ם), עלה לארץ מפולין, עסק בימיו הראשונים בארץ בסלילת כבישים והיה ממייסדי קיבוץ מרחביה שבעמק יזרעאל. יערי הזכיר מאמר שכתב ב־1919, בימים שלפני עלייתו לארץ, והציע בו לארגן בארץ ישראל פלוגות להגנה ועבודה “מורכבות רק מבחורים”. באותו מאמר הציע לקבץ את הנשים ב”עיר מקלט בטבורה של הארץ”, שתהיה “מובטחת בפני התנפלויות של ערבים”. יערי טען במאמרו זה כי תרומתן של הנשים לחברה היהודית בארץ ישראל גדולה מכפי שתיאר לעצמו וסיכם: “נחוצה תנועת פועלות בתוכנו”.⁸³

סיכום

האם הייתה רחל כצנלסון, מייסדת ועורכת “דבר הפועלת”, פמיניסטית מובהקת? כנראה לא. היא לא החזיקה בדעות פמיניסטיות רדיקליות ולא הייתה שותפה למאבק פיזי קיצוני. מבחינתה יכלו הנשים להישאר בביתן ולעסוק במלאכות הבית כל עוד רצו בכך, אולם לא מתוך שעבוד. במאבקה למען הפועלות היא שמה את הדגש על מימוש הכישרונות האישיים של הנשים. בכך ראתה חשיבות עליונה וקו מחשבה זה הנחה את “דבר הפועלת” בעריכתה. התנועה הפמיניסטית היא הומניסטית כללית ואינה מזוהה עם מפלגה או אידאולוגיה פוליטית, ואילו כצנלסון ביקשה לשפר את מעמדן של נשים פועלות בעיקר בהתיישבות העובדת בארץ ישראל, אם כי בשלבים מאוחרים, כשעלה רעיון שינוי שם העיתון והשמטת המילה “הפועלת” טענה כי “אני רואה כחיובית הצעה להוסיף בצורה מתאימה לשם דבר הפועלת עוד מספר מילים מרחיבות את תוכנו”. התוספת שהציעה הייתה: “בטאון האשה במעגלי הבית והמדינה, העבודה והתרבות”.⁸⁴ בשנים הראשונות להופעתו של “דבר הפועלת” ראתה את ייעודו בעיקר בקידום תרבותי וציבורי של הפועלות. היא ביקשה לא להיות להן לפה אלא לדובב אותן. האמצעי לכך היה המוסף “דבר הפועלת”. היא טענה: “יש צמאון גדול לפעולה תרבותית וזה מצא לו את בטויו בשנים אלה בפעולות שונות, מהן גם הקניית השפה העברית”. היא הייתה ערה לעובדה ש”דבר הפועלת” אינו נגיש לכלל הפועלות בארץ ישראל בשל אי ידיעת השפה העברית. “לא תתכן האנלפכיות האיומה השוררת בשטח זה בין המוני החברות במידה גדולה יותר מאשר בין החברים”, קבעה. עוד טענה כי “אם המדברת בשפה ענייה, מחנכת ילד שמושגיו מוגבלים”.

היא הגדירה את תנועת הפועלות "תנועה שהיא מחנכת קודם לכל ולא תנועה הקובעת את גורל היישוב". תפקידה המרכזי של התנועה היה בעיניה "העלאת הרמה התרבותית של החברה". כצנלסון הכירה בהבדלים הביולוגיים בין נשים לגברים ובהשלכות התרבותיות והחברתיות של הבדלים אלה, ומשום כך סברה שבשוק העבודה ימצאו הבדלים בין נשים לגברים. היא טענה: "יסודות שאלת האשה הם ביאולוגיים, שהעולם אינו יכול לשנותם, שיש שני מיני אנשים. יש מין אחד, מין האשה, האם שהיא יולדת. זה מטיל חובות וגם נותן זכויות. זה מוסיף קושי. זה אף פעם לא ישתנה".⁸⁵ בצד זה טענה לשוויון זכויות לנשים על בסיס העיקרון של קידום בהתאם לכישורים האישיים. כצנלסון כאבה את הנחיתות התרבותית של הנשים והקדישה עצמה לקידומה באמצעות "דבר הפועלת". גישתה המגדרית הייתה מתונה ושונה מ"התביעות הפמיניסטיות" במקומות אחרים בעולם. כצנלסון ראתה את קידום מעמד הפועלות באמצעות השכלה ותרבות ו"דבר הפועלת" שימש ככלי לצרכים אלה. מטרתה הייתה להביא את האישה להכרה בצורך בלימוד, בהשכלה, בקריאה ובכתיבה, בביטוי עצמי. בכל אלה עסק "דבר הפועלת" בשנותיו הראשונות ושימש מכשיר חשוב במאבק הפמיניסטי בחברה היהודית המתהווה.

הערות

- 1 דברי חיים שורר, פרוטוקול המועצה הראשונה של מפלגת פועלי ארץ ישראל, 8 במאי 1930, ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), תיק 1-1930-22.
- 2 עינת לחובר, "דגמים של נשיות בעיתוני הנשים בישראל בתקופת מלחמת ששת הימים", בתוך: מרגלית שילה, גרעון כ"ץ (עורכים), מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה, כרך ב, קריית שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, 2011, עמ' 545 (להלן: לחובר, "דגמים של נשיות").
- 3 פולה היימן, האשה היהודיה בסבך הקידמה, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל, 1997, עמ' 73 (להלן: היימן, האשה היהודיה בסבך הקידמה).
- 4 נורית גוברין, קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה, כרך ג, ירושלים: כרמל, 2008, עמ' 271 (להלן: גוברין, קריאת הדורות, ג).
- 5 מצוטט אצל פולה היימן, האשה היהודיה בסבך הקידמה, עמ' 73.
- 6 שם, שם.
- 7 ר"א, "דרך חייה", "דבר הפועלת", דבר, 11 באוגוסט 1940.
- 8 תמר שכטר, לכבוש את הלב: סיפורה של רחל כצנלסון שור, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2011, עמ' 334 (להלן: שכטר, לכבוש את הלב).
- 9 "מבוא", האשה, א, תרפ"ו, עמ' 1.
- 10 "חצי שנה של הירחון 'האשה'", האשה, ו, תרפ"ז, עמ' 6.
- 11 גוברין, קריאת הדורות, ג, עמ' 274.
- 12 "האשה והילד", דואר היום, 14 באוקטובר 1935.
- 13 "מוזאיקה של כובעים", שם.
- 14 "האשה והילד", דואר היום, 21 באוקטובר 1935.
- 15 לחובר, "דגמים של נשיות", עמ' 547.
- 16 צביה כהן, "עיתוני נשים בישראל", בתוך: אפרים תלמי (עורך), ספר השנה של העיתונאים, תל

- אביב: אגודת העיתונאים, תשל”א, עמ’ 54.
- 17 מרדכי נאור, ראשית דבר: 25 השנה הראשונות של העיתון הנפוץ והמשפיע ביותר ביישוב היהודי ובמדינת ישראל הצעירה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2015, עמ’ 71.
- 18 דברי בן-גוריון, ועידת הפועלות הששית, 31 ביולי 1949, ארכיון בן-גוריון, בן גוריון ויחסו לנשים וזכויות נשים, תיק מס’ 76, מכל 7.
- 19 דברי דוד בן-גוריון, פרוטוקול ישיבת הכנסת, 7 בספטמבר 1949, שם.
- 20 ישיבות מרכז מפא”י, 16 בפברואר 1930, 2 במארס 1930, אמ”ע, תיק 1-1930-23.
- 21 בת שבע מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים: תנועת הפועלות בארץ-ישראלית 1920-1939, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2006, עמ’ 161.
- 22 כאחר ממאמריה מ’ 10 במאי 1936, עם פרוץ מאורעות המרד הערבי, תיארה שוחט את התנסותה כמסייעת לכוחות הביטחון היהודיים בפניו פצועים מיפו לאחר פרעות מאי 1921. היא תיארה דילמה: האם לפנות זוג פצועים יהודים מדממים מדירתם ההרוסה כיפו ללא ”אפשרות לשאת שניים על האלונקה שלנו השבורה למחצה”. ראו: מניה שוחט, ”להציל”, ”דבר הפועלת”, דבר, 10 במאי 1936.
- 23 ליליה בסביץ, ”25 שנה ל’דבר הפועלת’”, מתוך נאומה בוועידת הפועלות השמינית, ראו למרחב, 15 בינואר 1960.
- 24 שם.
- 25 ”מתוך הדיון על ’דבר הפועלת’”, ”דבר הפועלת”, דבר, 26 ביוני 1934.
- 26 רחל כצנלסון אל מנהלת דבר, [חסר תאריך], ארכיון גנזים (להלן: א”ג), תיק A248.
- 27 רחל כצנלסון, עדות בעל פה, מדור לתיעוד בעל פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, עדות מס’ 1 (16). מופיע גם אצל דבורה ברנשטיין, ”פועלות וחלוצות בעלייה השנייה: תקוות ואכזבות”, בתוך: מרדכי נאור (עורך), העלייה השנייה 1903-1914, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ’ 147.
- 28 ברנשטיין, שם, שם.
- 29 מתוך יומנה של רחל כצנלסון, [חסר תאריך], ארכיון המדינה (להלן: א”מ), תיק פ-4/4150.
- 30 שכטר, לכבוש את הלב, עמ’ 334.
- 31 דברי רחל כצנלסון, פרוטוקול כינוס החברות של מפלגת פועלי ארץ ישראל לקראת ועידת הפועלות, 9 בפברואר 1939, אמ”ע, תיק 6-1939-2.
- 32 ”דבר הפועלת”, ”דבר הפועלת”, דבר, 11 במרס 1934.
- 33 מתוך יומנה של רחל כצנלסון, ט”ו בחשוון [חסרה השנה], א”מ, תיק פ-4/4150.
- 34 שם, עמ’ 358.
- 35 שם, עמ’ 362.
- 36 ”דבר הפועלת”, דבר, 1 במארס 1936.
- 37 יעל גורדון, ”לעבודה”, שם.
- 38 מרים ברץ, ”לחברות בעיר!”, ”דבר הפועלת”, דבר, 12 ביולי 1936.
- 39 ”הדרכה משפטית לאשה ולאם”, שם, 1 במארס 1936.
- 40 יוסף מאיר, ”לשאלת הפסקת ההריון”, שם, 28 באוקטובר 1936.
- 41 תמי רז, ”ראויה המשפחה שיבונה מחדש: תפיסות של המשפחה היהודית העירונית בתקופת המנדט”, בתוך: אייל כתבן, מרגלית שילה, רות הלפרין-קדרי (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה, נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשע”א, עמ’ 40.
- 42 דפנה יזרעאלי, ”תנועת הפועלות בארץ ישראל עד 1927”, קתדרה, 32 (1984), עמ’ 109.
- 43 רחל כצנלסון, ”דבר הפועלת”, גליון מספר 1, דבר, 11 במארס 1934.
- 44 גרליה אורבך, יסודות השלטון המקומי: ההיסטוריה של השלטון המקומי בארץ ישראל, האוניברסיטה הפתוחה, רמת-אביב, 2004, עמ’ 75.

- 45 "שאלות השעה, חוקת העיריות", "דבר הפועלת", דבר, 11 במארס 1934.
- 46 בת שבע מרגלית שטרן, "למלכה אין בית, למלך אין כתר? מעמדן של נשים יהודיות בשוק העבודה בארץ ישראל המנדטורית", בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), **כלכלה וחברה בימי המנדט 1917-1948 (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא)**, קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, תשס"ג, עמ' 151.
- 47 הילדה אופנהיים, "שדה העבודה של האשה", "דבר הפועלת", דבר, 11 במארס 1934.
- 48 פרומה טייגר, "מפרשת כיבוש העבודה", שם, שם, 5 באפריל 1936.
- 49 יוסי בן ארצי, "בין האיכרים לפועלים: האישה בראשית ההתיישבות בארץ-ישראל (1882-1904)", בתוך: יעל עצמון (עורכת), **אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, ירושלים: מרכז שז"ר, תשנ"ה**, עמ' 315.
- 50 דברי רחל כצנלסון, פרוטוקול כינוס החברות של מפלגת פועלי ארץ ישראל לקראת ועידת הפועלות, 9 בפברואר 1939, אמ"ע, תיק 6-1939-2.
- 51 "שאלות השעה, הבו הכשרה לפועלת העירונית!", "דבר הפועלת", דבר, 7 בנובמבר 1937.
- 52 מרים אהרנוב, "הגנת האם", שם, שם, 11 במארס 1934.
- 53 קדיה מולודובסקי, "קיר הקומנרים", שם, שם, 11 במארס 1934.
- 54 "שאלות השעה, המלחמה על שכר העבודה", שם, שם, 12 באפריל 1934.
- 55 גרדה לופט, "הפועלת בבת החרושת", שם, שם, 12 באפריל 1934.
- 56 קלארה בלום, "האשה הבוחרת", שם, שם, 12 באפריל 1934.
- 57 זהבה צלאל אפשטיין, "האשה העובדת בסוריה", שם, שם, 17 במאי 1934.
- 58 גיטה, "ילדות עובדות", שם, שם, 26 ביוני 1934.
- 59 שם.
- 60 הילדה אופנהיים, "שכר הפועל ושכר הפועלת", שם, שם, 26 ביוני 1934.
- 61 רחל כצנלסון, "בימי אבל ביאליק", שם, שם, 31 ביולי 1934.
- 62 יהודה חורין, "הפועלת בחקלאות", שם, שם, 31 ביולי 1934.
- 63 "שאלות השעה, פועלת בבית חרושת", שם, שם, 28 בנובמבר 1934.
- 64 לאה, "אם בודדת", שם.
- 65 דונצט הוברט, "משמר הבריאות, למצבה הסוציאלי של האשה", דבר, 18 בינואר 1935.
- 66 ר"ג, "מחיי נערה בלבנון", "דבר הפועלת", שם, שם, 24 בפברואר 1935.
- 67 ר"ג, "האשה בלבנון", שם, שם, 31 במארס 1935.
- 68 אביבה טורובסקי, "ארגוני האשה הלכנונית-סורית", שם, שם, 10 ביוני 1936.
- 69 זהבה ב', "התערורות האשה במצרים", שם, שם, 10 במאי 1936.
- 70 רחל כצנלסון, "חדשי החורף ללימוד העברית!", שם, שם, 27 בדצמבר 1934.
- 71 רבקה (עין שמר), "עם קריאת 'טבעות עשן' ללאה גולדברג", שם, שם, 31 במארס 1935.
- 72 "שאלות השעה: פעולה לדבר הפועלת", שם, שם, 24 בפברואר 1935.
- 73 "הארץ כולה משועת לפועלים – ואין", דבר, 1 במארס 1935.
- 74 "ברכת מועצת הפועלות", "דבר הפועלת", שם, שם, 31 במארס 1935.
- 75 שרה עזריהו, "הקונגרס הבינלאומי של נשים לשיווי זכויות", שם, שם, 30 באפריל 1935.
- 76 סמדר סיני, **השומרות שלא שמרו: נשים ומגדר ב'השומר' ובקיבוץ כפר גלעדי 1907-1939**, תל אביב: יד טבנקין, 2013, עמ' 67.
- 77 ליליה בסביץ, "מאבק החברות על שיתוף בשמירה", בתוך: רחל כצנלסון (עורכת), **עם פעמי הדור: ילקוט מחצית היובל של דבר הפועלת**, תל אביב: ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, תשכ"ד, עמ' 90.
- 78 ליליה, "החברה וההגנה", "דבר הפועלת", דבר, 12 ביולי 1936.
- 79 חברת קיבוץ (שמה ושם קיבוצה לא צוינו), "לשיתוף החברה בשמירה", שם, שם, 28 באוקטובר 1936.

- 80 חסיה (ללא ש"מ), "במבחן השמירה", שם, שם, 15 באפריל 1937.
- 81 שרה ג', שם, שם.
- 82 חיה אֶת, שם, שם.
- 83 מאיר יערי, "בדרך לשיוויון", שם, שם, 12 ביולי 1936.
- 84 רחל כצנלסון-שזר אל מערכת "דבר הפועלת", 19 בנובמבר 1964, א"ג, תיק A248.
- 85 דברי רחל כצנלסון, פרוטוקול כינוס החברות של מפלגת פועלי ארץ ישראל לקראת ועידת הפועלות, 9 בפברואר 1939, אמ"ע, תיק 6-1939-15-2.